

אבא עובד, אימא מפרנסת: דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' בסיפורי חיים של מזרחים וערבים בני 'דור המובילות הראשון'

רם יהושע אדוט

תקציר

מאמר זה עוסק בדמויות ההורים של גברים ונשים מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים, תושבי שתי שכונות ירושלמיות סמוכות זו לזו – גילה ובית צפאפא. רוב הנחקרים נולדו למשפחות עניות, אולם כמו חלק מבני דורם וקבוצתם, הם הצליחו לפלס את דרכם למן שנות השבעים אל רובדי הביניים באמצעות השכלה ומשלח יד – כעצמאים, כמורות, כפקידים וכמנהלי חשבונות. במאמר אנתח את היחסים הפנימיים בין דמויות ההורים ל'עצמי'. כך יפתח אשנב לתהליכים הפנימיים הסובייקטיביים הנלווים למובילות' ולהתמקמות ברובדי הביניים.

דמות האם נערצת בגלל מסירותה למשפחה, אך היא דמות סטטית הנתועה בקהילה המסורתית ואינה דמות לחיקוי בעיני ה'עצמי' המובילי. הדבר ניכר בייחוד בנשים מזרחיות וערביות שראו עצמן כמובילות, כלומר תפסו את עצמן כמי ששיפרו את מעמדם החברתי. הן ביטאו יחס של ניגוד ודחייה בין ה'עצמי' שלהן לדמות האם. שלא כמו האם, דמות האב מפתיעה באפיוניה. על רקע קשוי החיים, האב נתפס בעיניהן כגיבור שורד ופיקח או כרומנטיקן ששמר על פנימיותו וכבודו, ומשמש עבורן דמות מופת ל'עצמי' המובילי.

לערבים ולמזרחים במאמר אותה מסגרת אנליטית על רקע דמיון מבני-היסטורי בין שתי הקבוצות. הממצאים מראים דמיון בתבניות הנרטיביות ששימשו להבניית דמויות ההורים בקרב אלה ואלה. לעומת זאת נמצא שוני מסוים בין המגדרים. ערבים ומזרחים מוביליים במעמד הבינוני אימצו דגמי 'עצמי' אינדיווידואליסטיים, אך אין לפרשם כתהליך ליניארי המעתיק דגם 'עצמי' מערבי של המודרניות המאוחרת. הממצאים מצביעים על הבניה של 'עלילת מפתח של התרבות' ומחזקים את טענתם של נסים ליאון ואורי כהן על התגבשותה של זהות נפרדת של 'מעמד בינוני מזרחי' (ליאון וכהן 2008), כמו המושג 'תרבות מיעוט מובילי' בקרב אפרו-אמריקנים ולטינו-אמריקנים במעמד הבינוני.

מילות מפתח: דמויות הורים, מובילות, מזרחים, סיפורי חיים, 'עצמי', ערבים, תרבות של מיעוט מובילי

פתיחה²

ההרכב החברתי של רובדי הביניים בחברה הישראלית מצביע על גיוון אתני ועל תהליכי מוביליות שעברו מזרחים, ערבים, יוצאי ברית המועצות ואחרים. בתוך מגוון זה המזרחים והערבים דומים זה לזה בשלושה היבטים מבניים. הראשון הוא עיתוי הפיכתם למעמד הפועלים האתני יחד עם כינונה של החברה הישראלית (שנות החמישים והשישים). השני הוא אופי מעמד הפועלים האתני של אותם ימים; שולבו בו סימון תרבותי אוריינטליסטי עם פעולות מוסדיות כמו מדיניות פיזור האוכלוסין, הקמת עיירות הפיתוח או הממשל הצבאי. השלישי הוא תהליכי המוביליות שהתרחשו בעיקר בשנות השבעים והתשעים, שבעקבותיהם עלו חלק מהמזרחים וחלק (קטן יותר) מהערבים לרובדי הביניים. קביעות אלה נשענות על ספרות מחקר רחבה יחסית שפורסמה בעיקר משנות התשעים ועד ימינו.³ אולם ספרות המחקר חסרה ממד חיוני להבנת המוביליות: הממד הסובייקטיבי. בלי חקירת ההתנסות הסובייקטיבית אי אפשר להבין תהליכי מוביליות, שכן תמיד קיים בהם יסוד מרכזי של הפרט-הפועל (agency). בלא הבנה מעמיקה של הממד הסובייקטיבי, על מרכיביו השונים, קשה להבין את המחסומים שעמדו ועומדים בפני מזרחים וערבים, כיצד הם התמודדו עמם וחצו אותם (או ניגפו חזרה), ואת ההווה החברתית של מזרחים וערבים ברובדי הביניים כיום מנקודת מבטם שלהם עצמם.

במאמר אעסוק בהיבטים החבויים ביותר של תהליך המוביליות – פרקטיקות שאפשר לייחס להן הבניה של סובייקטיביות, אולי אפילו של זהות מעמדית חדשה, אך קשה ואולי בלתי אפשרי לאתרון בגישה אובייקטיבית-מבנית. הפרקטיקות שבהן אעסוק שימשו כדי לייצר סיפורים שאנשים מספרים לעצמם על עצמם ובמידה רבה את עצמם. הנחת המוצא שלי היא כי סיפור החיים אמנם קיים, כלומר מסופר, בעיקר בדיאלוג אינטימי בין אדם למשפחתו ולסביבתו הקרובה ובינו לבין עצמו, אך אין מדובר ביצירה חד-פעמית וייחודית לאדם מסוים אלא לכל היותר בגרסה אישית על בסיס תבנית חברתית. תבנית זו או תבניות אלה הן מטרת המחקר.

דמויות מרכזיות בסיפור – במקרה זה דמויות ההורים – מתגלות בניתוח הסיפורים כדרך עקיפה של אדם לספר את עצמו. ניתוח של דמויות המשנה מגלה כיצד מוצגת דמותו של הגיבור הראשי ומאפשר לשער אילו תבניות נרטיביות שימשו להבנות את דמותו, ואילו התנסויות עובדו לתוך הסיפור עם השנים. ניתוח מסוג זה הוא, אם כך, דרך 'לחפור'

2 במאמר זה אציג חלק מממצאי מחקר במסגרת עבודת דוקטור שנערכה בשנים 2012-2016 בהנחייתה של פרופ' שרה הלמן במחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. המחקר נערך בשתי שכונות ירושלמיות: בית צפאפא וגילה.

3 על תהליכי מוביליות של מזרחים וערבים למן שנות השבעים על רקע המבנה האתני-מעמדי ראו במבוא. כן ראו תהליכים אלה אצל: Kraus and Yonay 1997; Goldthorpe, Yaish and Kraus 1997; Kraus and Yonay 1997; Tyree, Semyonov and Hodge 1979; Sa'di 2000; Lewin-Epstein and Semyonov 1986; 2004.

לעומק הממדים הסובייקטיביים של המציאות החברתית ולהבין יחסי כוח מבניים על בסיס מעמדי, אתני או מגדרי. זהו החלון שאני מבקש לפתוח לפענוח תהליכי מוביליות והתמקמות מעמדית אשר במידה רבה קבעו את אופייה של החברה הישראלית או, לכל הפחות, את אופיים של חלקים ניכרים ברובדי הביניים שלה בימינו.

ראוי להבהיר את משמעות המהלך האנליטי הכולל מזרחים וערבים, תכליתו ויומרתו. שלושת ההיבטים המבניים שהוזכרו למעלה אין משמעם הנחה אפרירית שההתנסות של חברי שתי הקבוצות הייתה דומה בהכרח. אין זו השוואה ברוח פוזיטיביסטית השואפת להציב קנה מידה זה או אחר ולמדוד על פיו כל קבוצה בנפרד. תבנית הניתוח הכוללת את שתי הקבוצות ניצבת על קרקע המחקר וההגות הפוסט-קולוניאלית אשר הצביעו על המקורות המשותפים של הדיכוי המעמדי-אתני שהופעל כלפי שתי הקבוצות.⁴ בלי להתחייב לשאלה מה חשוב יותר, הסימון האוריינטליסטי או כוחות הדיכוי המעמדי (והלאומי במקרה של הערבים), אפשר לקבוע כי שני הכוחות או שלושתם פעלו בו בזמן וביתר עצמה בתקופה שבה נדמה שהתגבש המבנה המעמדי-אתני של החברה הישראלית החדשה.

המהלך שואב השראה מספרות מחקר עכשווית אשר בוחנת תהליכי מוביליות מן הפן הסובייקטיבי בשתי קבוצות: אפרו-אמריקנים ולטינו-אמריקנים או מקסיקנים-אמריקנים. שתי הקבוצות מסומנות כ'בעלות צבע' ובכך הן שונות רדיקלית מן המעמד הבינוני הלבן, אולם הזהות הקולקטיבית (הכוללת זיכרון היסטורי משותף) שלהן שונה זו מזו שינוי קיצוני. הראשונים הם צאצאי עבדים שנושאים עמם נטל כבד של גזענות, ואילו השניים הם בני תרבות מקבילה באותה יבשת, מעברו השני של גבול פוליטי, אשר ייתכן שהם נושאים זיכרון של נחיתות או של עוינות על בסיס קולוניאלי אחר. בדור האחרון נטתה ספרות המחקר האמריקנית לעסוק בבירור פורה של הדומה והשונה בצד הסימלי של מסלולי המוביליות שעברו ועוברים אפרו-אמריקנים ומקסיקנים-אמריקנים (Lacy 2007; Pattillo 2013; Vallejo 2012).

מלבד בהגות הפוסט-קולוניאלית נדמה שבישראל הצבת שתי הקבוצות במהלך אנליטי של מחקר אמפירי איננה נפוצה, ולכן כמעט אין הפריה הדדית בין שני כיווני המחקר האמפירי: זה העוסק במזרחים מוביליים וזה העוסק בערבים מוביליים. ייתכן שהסיבה לכך היא ההכרה של מי שחי במציאות הישראלית שאי-אפשר לגשר בין שתי הקבוצות, גם אם היו רגעים ואף מצבים היסטוריים מתמשכים שבהם שתי קבוצות 'חיככו מרפקים' בשוק העבודה הפועלי או אף בשוק העבודה של רובדי הביניים. התהום ביניהן כה עמוקה עד כי לעתים קרובות מישוה נופל לתוכה, שכן הגבול הנמתח בין הקבוצות הוא גבול הסכסוך הלאומי העקוב מדם. מזרחים הם חלק אינטגרלי מקבוצת הרוב ומה'גוף-קולקטיבי' הצינוני, ואילו הערבים הם מיעוט שהיחסים בינו ובין הרוב מוכתבים עדיין על ידי התנועות

4 הקשר העמוק שבין סימון הערבים והמזרחים מנקודת המבט של הצינונות האשכנזית ההגמונית עלה בכמה מחקרים מרכזיים. ראו למשל: שוחט 2001; שנהב וחבר 2004; Khazzoom 2008.

הסיימיות של הסכסוך הלאומי. על אלה יש להוסיף אפשרות של 'חשבונות' היסטוריים, בייחוד כשמדובר ברוב המזרחים שמוצאם מארצות ערב. על רקע זה אין סיבה להניח מראש או אף לשער שהתנסותן הסובייקטיבית הקולקטיבית של שתי הקבוצות, המעוצבת על ידי ייצוג העבר ובאה לידי ביטוי בתבניות נרטיביות, אחת היא.

מטרת המהלך היא 'רכה' יותר. על בסיס ההנחה ששתי הקבוצות מתנהלות במהלכים היסטוריים מקבילים, לעתים מצטלבים, ועל בסיס הדמיון המבני במנגנוני הדיכוי (כלי לטעון שאלה אותם מנגנונים), מעניין יהיה לראות כיצד מתמודדים בני ובנות הדור השני עם אתגרי המוביליות: האם ייתכן שתבניות נרטיביות דומות שימשו לעיצוב דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' בסיפורי החיים? אין הכוונה לתכנים התנסותיים ספציפיים אלא לתבניות נרטיביות, לצורות ולא לתוכן.

התכלית הראשונה במעלה של המאמר היא, אם כך, הצגת פרקטיקות ההבניה של דמויות הורים וה'עצמי' בקרב שתי הקבוצות, או ליתר דיוק ארבע תת-קבוצות (בשל ההבדל המגדרי). התכלית השנייה – על בסיס ממצאי הניתוח של דמויות ההורים ודמות ה'עצמי' – היא לבחון את קיומם של דמיון ושוני מבניים בין ארבע תת-קבוצות. מנקודה זו אפשר לתהות על אופן התגבשותם של מעמד בינוני מזרחי או ערבי או של מעמדות בינוניים חדשים בישראל.

המבוא למאמר יתאר בתמצית את תהליכי המוביליות שעברו מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים, ולאחר מכן יוצג מצב ספרות המחקר העוסקת במזרחים וערבים ברובדי הביניים וסובייקטיביות שלהם. בהמשך יוצגו שיטת המחקר ותכניתו. בחלק העיקרי של המאמר יוצג ניתוח של דמויות ההורים וה'עצמי' ובסיכום יידונו סוגיות רחבות כמו סוגיית גיבוש זהות נפרדת של מעמד בינוני מזרחי או ערבי.

מבוא

אסכולת חיפה של שנות השבעים והשמונים, במבט מכליל על כמה ממחקריה, גיבשה תמונה שלפיה בשנות החמישים והשישים נוצר בישראל מבנה אתני-מעמדי משולש: 'מעמד פועלים אתני' ובו מזרחים (יהודים ילידי ארצות אסיה ואפריקה) וערבים (פלסטינים שנותרו אחרי 1948). מולו, או ליתר דיוק מעליו, התגבש 'מעמד בינוני תוצר המדינה'. עיקרו של מעמד זה מנה אשכנזים ותיקים, שאיישו את הן את עמדות המפתח של המנגנונים המדינתיים המתרחבים, והן את התפקידים הזוטרים כמו מורות ופקידים.⁵

5 שולמית כרמי והנרי רוזנפלד אחראים לתזה שדנה במעמד בינוני תוצר המדינה (1979). שלמה סבירסקי, דבורה ברנשטיין ואחרים פיתחו תזה שעוסקת בפרולטריוזיה של המזרחים בכלל (סבירסקי 1981; סבירסקי וברנשטיין 1980; סבירסקי וקציר 1978) ושל נשים מזרחיות בפרט (ברנשטיין 1987).

מאוחר יותר רווח העיסוק במנגנוני פרולטריזציה ושעתוק של הדור השני, בעיקר בתחום החינוך: הסללה של מזרחים והנשרה הזנחה בחינוך הערבים.⁶ טענת השעתוק פרולטריזציה ואף גידול בפערים בקרב הדור השני נתמכה בנתונים שהושגו במחקרים כמותניים בעיקר בתחום ההשכלה וההכנסה.⁷ אולם כבר בשנות השמונים החלו להסתמן תהליכים של שינוי ומוביליות שאפשר להבינם כפיצולים פנימיים בקרב הדור השני של המזרחים ושל הערבים. עליית מדרגה מובהקת הסתמנה בתחום הבניין והחקלאות כתוצאה מכניסת הפועלים הפלסטינים מהשטחים אחרי 1967. פועלים מזרחים וערבים החלו לתפוס עמדות של מנהלי עבודה או עברו לעסוק ביזמות קבלנית (Lewin-Epstein and Semyonov 1986: 345, tab. 1). ביזמות הקבלנית עקפו הראשונים כך את מכשולי ההשכלה, ואילו האחרונים התגברו כך על הקושי למצוא עבודה מתאימה בשוק העבודה (חידר, 1985, 2019; יערי-יוכטמן 1986: 393-412; נהון 1984: 48, תרשים 8; הנ"ל 1987: לוח 7). בשנות השבעים והשמונים התרחבה מדינת הרווחה ועמה שוק העבודה הציבורי ונוצר ביקוש רב לפקידים ולעיסוקים משרדיים, לעובדי הוראה ולעיסוקים טיפוליים – אלה התמלאו בנשים ובתוך כך בנשים מזרחיות (נהון 1987: תרשים 8, לוח 19; Shalev 2006: 10). יעקב נהון אבחן את התהליך כבר בשנות השמונים, כשהראה שכנות מזרחיות רבות החלו ללמוד בשיעורים ניכרים בתיכונים עם מסלולי בגרות, גם אם היה זה במסלולים נחותים (כמו מסחר) או בבתי ספר נחותים לעומת אשכנזיות (נהון, שם: לוח 7).

מהי, אם כך, תמונת המצב העובדתית הנוכחית על קיומם של מזרחים וערבים ברובדי הביניים? סוגיה זו אינה פשוטה שכן היא מחייבת הגדרה ברורה ובהירה של 'מעמד בינוני', וזו, נכון לימינו, אינה קיימת. כך, למשל, טען לאחרונה מייק סאבג', מבכירי החוקרים הבריטים שעוסק שנים ארוכות בחקר המעמד הבינוני והמשגתו. לפי סאבג' ועל בסיס

6 ראו מחקריהם של יעקב נהון (1984, 1987), יוסי שביט (Shavit 1990), ושלמה סבירסקי (1990). נהון, למשל, הציג בשנות השמונים מדד שלפיו סיכוייהם של צעיר מזרחי או ערבי בשנות העשרים לחייהם להגיע לעבודת 'צווארון כחול' היו גבוהים במיוחד: 71.2 אחוז ו-76.8 אחוז בהתאמה (נהון 1987: לוח 211).

7 לסקירה של המחקרים שהתפרסמו בשנות השישים, השבעים והשמונים שהראו גידול בפערי הכנסה והשכלה בדור שני, ראו מאמרו של אורי כהן (2019: 11-12). סדרת פרסומים של שמואל אמיר עסקה בהתרחבות הפערים בין מזרחים לאשכנזים בעשורים אלה. הוא קבע שאמנם הפרשי השכר על בסיס אתני בקרב היהודים הצטמצמו במידה ניכרת, אך כאשר הם נמדדים בקרב מי שנוולד בארץ הם דווקא גדלו בהשוואה לדור הקודם (אמיר 1987). למחקרים עדכניים מן העשור האחרון המראים את קיומם של פערים בין מזרחים לאשכנזים ובין ערבים ליהודים בדור שני ושלישי, ראו למשל כהן, קריסטל והברפלד 2013; Cohen, 2018; Lewin-Epstein and Cohen 2018; Lewin-Epstein and Lazarus 2019; Haberfeld, 2009. להשוואה ראו מאמר שמפרש את ממצאי הפערים פירוש מתון יותר: דהן 2013.

8 יעקב נהון הציג נתונים שלפיהם ב-1981 היו כ-20 אחוז מהמזרחים עצמאים לעומת כ-15-16 אחוז בקרב האשכנזים. יתר על כן, בקרב עדות מזרחיות כמו יוצאי עיראק ואיראן, ובקרב יוצאי הבלקן (יהודים ספרדים ממוצא אירופי) שהגיעו לארץ בדרך כלל בשנות החמישים המוקדמות, היה שיעור העצמאים מעל רבע (נהון, שם: לוח 2).

המחקר האמפירי הרחב של ה-BBC, הרבדים שמעל המעמד הנמוך ביותר (מעמד הפועלים הפרקריאטי⁹) ומתחת לרובד העליון של המעמד הבינוני המבוסס, כלומר רוב רובדי הביניים בחברה הבריטית, מבטאים בלבול ניכר בתפיסת האדם את עצמו כבן מעמד מסוים והיטשטשות הגבולות, בייחוד בין מעמד הפועלים למעמד הבינוני (Savage 2019: 26). אם כך הדבר בחברה שנחשבת מעמדית מובהקת כמו החברה הבריטית, שבה שלטו במשך שנים ארוכות זהויות מעמדיות נבדלות, ייתכן שכך הדבר גם בחברה הישראלית.

תוצאת העמימות, אולי אף המשבר התיאורטי בהגדרת 'מעמד בינוני', היא שהנתונים הבהירים ביותר מושגים באמצעות ההנחות השרירותיות ביותר, כלומר הנחות הרחוקות מן המציאות החברתית שנחוויות בידי בני החברה ובנותיה. כך הוא קריטריון ההכנסה שלפיו רובד הביניים מוגדר כ-75-125 אחוז מן ההכנסה החציונית למשק בית, מעליו הרובד ה'גבוה' ומתחתיו ה'נמוך'. על בסיס קריטריון זה הראו נגה דגן-בוזגלו ואיתי קונור-אטיאס כי ברובד הביניים בהגדרתו זו היו בשנת 2010 כ-30 אחוז מהמזרחים בני הדור השני, וכי בדרגה הגבוהה יותר, שמעל 125 אחוז, היו לא פחות מ-45.3 אחוז מבני הקבוצה ובנותיה. אם כך, מזרחים בני ובנות דור שני נמנים ברובם הגדול עם רובד בינוני וגבוה. באשר לערבים, 23.4 אחוז מבני הדור השני נחשבו בדרגה הבינונית ועוד 12.6 אחוז בדרגה הגבוהה, כלומר, כ-36 אחוז מן הערבים נמנים עם הרובד הבינוני והגבוה. אין זה הרוב, אך זו קבוצה משמעותית. אשכנזים בני הדור השני מנו מעל 80 אחוז בשני הרבדים, ואולם, כפי שיש לצפות, שיעורם ברובד הגבוה היה גדול יותר מן המזרחים (54.7 אחוז).¹⁰ עולי ברית המועצות לשעבר קרובים למזרחים ברובד הבינוני, אך שיעורם פחות במידה ניכרת ברובד הגבוה (דגן-בוזגלו וקונור-אטיאס 2013: לוח 7, 14).

הגדרה רחבה יותר של ריבוד מתייחסת להכנסה ולנתונים נוספים כמו בעלות על דירה, השכלה ומדרג תעסוקתי. כזו היא ההגדרה שעומדת מאחורי אשכולות חברתיים-כלכליים של יישובים בנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס). נכון לימינו רוב ערי הפיתוח שבהן אוכלוסייה מזרחית בשיעור גבוה במיוחד – עכו, דימונה, בית שאן, שדרות – מצויות בדרגות שבין 4 ל-6 במדד החברתי-כלכלי של הלמ"ס (1-10) כלומר סביב קו האמצע (למ"ס 2018: לוח 1). לצידן ערים גדולות כמו בת ים, חולון, נתניה, שבהן בולטת נוכחותם של יהודים ממוצא מזרחי לצד יוצאי ברית המועצות עולי שנות התשעים (למ"ס 2008) המצויות גם הן בקו האמצע או מעליו ועד דרגה 7-8.¹¹

9 מונח שטבע גיא סטנדינג ומקיף את כל מי שהווייתו בשוק העבודה הייתה לארעית ונגועה בחוסר ביטחון תעסוקתי (Standing 2011).

10 נתון זה על אשכנזים בני הדור השני איננו מכיל את רוב צאצאיהם של מאות אלפי היהודים ממוצא אשכנזי שישבו בארץ ישראל לפני הקמתה, ואשר מנו לטענת כרמי ורוזנפלד את גרעין המעמד הבינוני תוצר המדינה. נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) אינם מאפשרים זיהוי אתני של בני ובנות דור שלישי להגירה היהודית.

11 ראו למשל פרופיל יישובי של העיר חולון לפי מפקד האוכלוסין 2008. מעל שליש הם ילידי אסיה ואפריקה, עוד כשליש ילידי אירופה ושיעור דומה ילידי ישראל שמוצאם אינו מפורט: למ"ס 2008.

באשר לערבים, למרות מיקומו הנמוך יותר של הציבור הערבי בסולם הריבודי של החברה הישראלית, הוא נמצא מעל קבוצות מודרות כמו זרים ופלסטינים תושבי הגדה. מעמד הפועלים הערבים-ישראלים הוא בדרך כלל מעמד פועלים מקצועי; חלקים ניכרים של האוכלוסייה הערבית עוסקים כיום ברמת תעסוקה גבוהה יותר, כלומר ברובדי הביניים: פקידים, מורות, בעלי מקצועות טכניים המצריכים השכלה על-תיכונית ועוד. בשנת 2014 הראה מבנה העיסוקים של הערבים שלא פחות מ-30 אחוז מהגברים עוסקים בעיסוקים של מקצוענים-מנהלים (אקדמאים, מנהלים, הנדסאים טכנאים) ויותר מ-20 אחוז עוסקים בעיסוקי מעמד בינוני-נמוך כמו פקידים וסוכנים (גרא 2018: 81, לוח ב-4).

נתונים שהופקו בעיבוד מיוחד שהוזמן מהלמ"ס עבור מחקר זה על בסיס נתוני מפקד 2008 מספקים תמונה חדה יותר של ההתפלגות המעמדית העכשווית, על בסיס עיסוקים והכנסות בקרב הדור השני של מזרחים וערבים, ילידי שנות החמישים (אדוט 2018: נספח ג). בקרב גברים ערבים התפלגות העיסוקים בחתך הארצי הצביעה על קיומו של מעמד פועלים רחב (41.8 אחוז מבני הקבוצה), אך שני המקטעים התעסוקתיים האחרים, המעמד הבינוני הנמוך והגבוה ביחד, עולים עליו בגודלם: 27.4 אחוז עבדו בעיסוקי מעמד בינוני-מבוסס (אקדמאים, מקצועות טכניים ומנהלים), 19.5 אחוז בעיסוקי המעמד הבינוני-נמוך (סוכנים, פקידים). התפלגות דומה ואף מובהקת יותר התקיימה בקרב גברים מזרחים: 27 אחוז פועלים מקצועיים, לעומתם 27 אחוז בעיסוקי מעמד בינוני-נמוך, ו-38 אחוז בעיסוקים גבוהים יותר. בשתי קבוצות הגברים עלה שיעור בעלי העסקים באופן ניכר על שיעור העצמאים הארצי.¹² גם בהשוואה לנשים מזרחיות ילידות שנות החמישים ניתן לזהות בהמשך לתיאור התהליך של מיכאל שָׁלוֹ על צמיחת סקטור עיסוקים טיפוליים והוראה של מדינת הרווחה הישראלית (Shalev 2006), שני מקטעים גדולים במיוחד של פקידות ומורות: 28.8 ו-58 אחוז בשני מדרגי המעמד הבינוני, הגבוה והנמוך. המקטע הגדול יותר, המעמד הבינוני-נמוך, מכיל בעיקר פקידות, ואילו מרבית המקטע הראשון מכיל מורות ובעלות עיסוקים טיפוליים.¹³

התמונה מראה על תהליכי מוביליות שעברו חלק ניכר מן המזרחים וחלק קטן יותר מן הערבים, ועל התמקמותם בשתי הקטגוריות שמקובל לכנותן מעמד בינוני נמוך או גבוה על בסיס הכנסות, עיסוקים או שילוב של פרמטרים. עיסוקיהם של יותר ממחצית המזרחים ומעט פחות ממחצית הערבים ילידי שנות החמישים בני הדור השני נחשבים לעיסוקי המעמד הבינוני הנמוך או הגבוה. תמונה זו עלולה לייצר בלבול על רקע הנתונים על פערים ניכרים לעומת אשכנזים, ואכן זו תמונה שיש בה סתירה עבור מי שמבקש לזהות תהליך

אתר האינטרנט של מפקד האוכלוסין לא פעל באופן תקין בעת כתיבת המאמר ולכן לא ניתן להפנות אליו.

12 שיעור העצמאים מגיע לכרבע מכלל הקבוצה, בעוד הממוצע הארצי בשנים 2003-2014 לא עלה באף שנה על 16 אחוז, ראו למ"ס 2018: לוח 2.1.

13 באשר לנשים הערביות, חשוב לציין כי שיעור הנשים הערביות בכוח העבודה בשנותונים אלה (בשנות החמישים והשישים לחייהן בעת הבדיקה) אינו עולה על 25 אחוז, ראו ישיב וקסיר 2012.

ליניארי או אפיון ריבודי-מעמדי אחד לכל קבוצה אתנית. לחלופין, אפשר להכיר בקיומם של פיצולים פנימיים בקרב הדור השני להגירה-1948. לצד הפרולטריוזציה וההדרה של הוריו, ולצד הסללה והזנחה מכוונת בחינוך, ניכרים תהליכי מוביליות שמצדיקים את הכינוי 'דור המוביליות הראשון'.

חקירת הווייתם של ערבים ומזרחים ברובדי הביניים

בשנות השמונים והתשעים סימנו כמה חוקרים מרכזיים את תהליכי המוביליות שעברו חלק מהמזרחים וחלק (קטן יותר) מהערבים, אך אי-אפשר לומר שהסתמנה מגמה מחקרית אשר שמה לה למטרה לבחון את אופן קיומו של מעמד בינוני מזרחי או ערבי, להבדיל מציון עצם קיומם של מזרחים או ערבים ברובדי הביניים.

בעשור או בשני העשורים האחרונים אפשר לזהות עניין מחקרי בהווייתם הסובייקטיבית של מזרחים ושל ערבים ברובדי הביניים. בספרות מגוונת זו אפשר לסמן כמה מגמות. מגמה פמיניסטית החוקרת את התנסותן של נשים מזרחיות או ערביות בעלות השכלה על-תיכונית העוסקות בהוראה ובטיפול ושואפת לברר את המחסומים והמכשולים הניצבים בפניהן הן ב'חוץ' בחברה הישראלית הן 'בפנים', בקהילתן (אבורביעה-קווינר 2017; Herzog 2004; Mizrachi 2013). מגמה אחרת עוסקת במזרחים ובערבים שחוצים את המחסום העיקרי שבין מעמד הפועלים למעמד הבינוני, הוא מחסום ההשכלה הגבוהה. כך נחקר הרפרטואר האופייני למשפחות מזרחיות וערביות (גם ממוצאים אתניים אחרים) אשר ילדיהן היו ל'דור הראשון להשכלה' (הישראלי 2016). לכך מצטרף מחקר שעסק ברפרטואר הספציפי של מזרחים שנשלפו מבתיהם, למדו בפנימייה ל'מחוננים' ועברו מוביליות דרך ההשכלה הגבוהה (שושנה 2006). לאחרונה נמצאו 'גבולות נסתרים' שחווים בני נוער מזרחים שחיים בהוויה של מעמד בינוני שבה לכאורה הגבולות האתניים נעלמו, אך למעשה הם חווים חוויה של גבולות ואף עוינות אתנית (Abutbul-Selinger 2018).

רוב המחקרים האמורים עסקו בהיבטים שונים של הווייתם החברתית של מזרחים (ערבים במידה פחותה) ברובדי הביניים, אך נראה שסוגיית היווצרותה של זהות אתנית-מעמדית חדשה איננה בולטת בהם, אף לא כסוגיה שיש לבחון. נדמה כאילו המעבר ממעמד פועלים אתני לרובדי ביניים גרם לאטומיזציה חברתית, להתפרקות של גבולות הקולקטיב, והחוקרים מקבלים כמובן מאליו את העיסוק במושאי המחקר כאוסף של אינדיווידואלים. אפילו מחקרה של בברלי מזרחי (Mizrachi 2013), שעסק בנשים מזרחיות (מרוקניות) שעלו לרובדי הביניים ובגבולות הסימליים שהן מציבות בינן ובין נשים אשכנזיות ממעמד גבוה יותר, נטה לבדוד את הנשים מההוויה החברתית-מעמדית שבה הן מצויות, כלומר מן המסגרת המשפחתית ומתהליך המוביליות שבדרך כלל מתרחש במסגרת זו.

כך אכן נראים הדברים כלפי חוץ. קשה לזהות בספירה הפוליטית או אף בתרבות הפופולרית זהות מובחנת יציבה שאפשר לכנותה 'מעמד בינוני מזרחי' או 'מעמד בינוני ערבי', אשר יכולה להצדיק את קיומה של תצורה מעמדית 'בשביל עצמה' כפי שנהגו לומר

במסורת המרקסיסטית. המציאות החברתית, כפי שהיא מופיעה לעין לא משוחדת, נראית מורכבת, מגוונת ואף כאוטית.¹⁴

בנקודה זו יש למקם את מאמרם פורץ הדרך של נסים ליאון ואורי כהן על המעמד הבינוני המזרחי. הם עמדו על החלל המחקרי ועל ההימנעות התמוהה לשיטתם של מרבית החוקרים מהכרה בקיומה של תצורה אתנית-מעמדית חדשה, קרי 'מעמד בינוני מזרחי' (ליאון וכהן 2008: 87).¹⁵ להבדיל מחוקרים הבוחנים היבטים של מי שחי ברובדי הביניים אך מניחים הלכה למעשה מציאות אטומיסטית, ליאון וכהן מצביעים במאמרם על תהליכי התבדלות קולקטיבית של מרחבים עירוניים. לטענתם במרחבים עירוניים אלה יש 'נוכחות בולטת' של המזרחים המוביליים והם נהיים לטיפוס הנורמטיבי ואולי הדומיננטי.¹⁶ מוביליות אין משמעה, אם כך, זהות מוכחשת הנספגת במעמד בינוני אשכנזי בהרכבו ומערבי-גלובלי בזהותו (בירנבוים-כרמלי 2000: 132-133). אין זו היטמעות טראומטית של מי שעברו דיכוי אתני-מעמדי, גם אם לא הכירו בכך ולכן 'השתכנוזו' (שושנה 2006; שושן-לוי ושושנה 2014). אין זו גם הסתננות של יחידים שמופיעה במרחב הציבורי כמעין קריקטורה בגלל האוריינטליזם הספוג בזהות העצמית של המעמד הבינוני האשכנזי (שוורץ 2014).

ליאון וכהן עוסקים באופן ברור בזהות אתנית-מעמדית חדשה שחיה בשלום בגבולות הסימליים והגיאוגרפיים שלה, ובה המזרחי בן המעמד-בינוני חש 'כדג במים'¹⁷: קבוצה חברתית שהולכת ומתגבשת לכלל הוויה שאפשר לכנותה 'בשביל עצמה'. דוגמאות למרחבים אלה הם ראשון לציון מערב, גן יבנה (בו ערכו החוקרים סקר), ושכונת ח' 300 (ליאון וכהן 2008: 89, 97-98).¹⁸ יש להניח ששכונת גילה הייתה זוכה לאפיון דומה, ולו בשל נוכחות רוב מזרחי דור שני ואפיוני העיסוקים שלו.

התנופה התיאורטית של ליאון וכהן נעה מהר וקדימה, אך היא מחייבת העמקה. הטענות על התגבשות זהות אתנית-מעמדית של מעמד בינוני מזרחי, ועל גבולות סימליים החופפים

14 סיגל נגר-רון מנתחת את תפיסתה הסובייקטיבית של סבתה בנוגע למשברי ההגירה. המאמר אינו עוסק באופן ישיר בנושאים שבהם עוסק מאמר זה, ואולם מנקודת מבט חיצונית אפשר לבחון אותו כביטוי נוסף לעיצוב התודעה בדור השני או השלישי להגירה המזרחית. במילים אחרות, המאמר יכול להיתפס כביטוי תרבותי להלכי רוח של המעמד הבינוני המזרחי ואף לעיצוב מחדש של ייצוג עבר קולקטיבי. נגר-רון 2012.

15 טענה דומה בעצמתה לזו של ליאון וכהן לא הועלתה בנוגע למעמד בינוני ערבי, אך ניצני המחקר החלו לנבט למשל בפעילותו של עזיז חידר, ראו חידר 2009.

16 גבולותיה של קהילה אורבנית יכולים לשמש כמסמנים בעלי משמעות מעמדית גם בהוויה של מעמד בינוני, הראו מחקרים שעוסקים במגוון שכונות פרבריות מעמד-בינוניות בישראל: בירנבוים-כרמלי 2000; צפדיה 2005.

17 טענה זו, הנבדלת במוצהר מטענת ההיטמעות במעמד הבינוני, דומה מאוד לטענות שהעלו בשנים האחרונות כמה חוקרים אמריקנים בנוגע למקסיקנים-אמריקנים תחת הכותרת *minority culture of mobility*.

18 שכונה חילונית זו עומדת במרכזו של מחקר המשך שערך הכותב במסגרת פוסט-דוקטורט בהנחיית פרופ' דני פילק, שממשיך במידה רבה את המחקר שעליו מתבסס מאמר זה (ועדיין לא התפרסם).

גבולות עירוניים מחייבות איתור ופענוח של קודים סימליים ושל התנסות סובייקטיבית. השימוש במושג 'מעמד' שאיננו נעשה כלאחר יד מחייב ניתוח של פרקטיקות שמייצרות משמעות ברוח קריאתו ההיסטורית של אדוארד תומפסון לחקור מעמד דרך זהותו הסובייקטיבית ולא להסתפק בהגדרה התיאורטית של החוקר: 'מעמד מתרחש כאשר כמה אנשים, כתוצאה מהתנסות דומה (מורשת או משותפת) חשים ומבטאים את זהות האינטרסים שלהם בינם לבין עצמם ונגד אנשים אחרים שהאינטרסים שלהם שונים, ובדרך כלל מנוגדים, משלהם' (Thompson 1968: 8), התרגום שלי). חקירת מעמד (או תצורה מעמדית) מחייבת בירור של מה אנשים 'עושים', ובעיקר של פרקטיקות המייצרות משמעות ומבנות את ההתנסות האישית-קולקטיבית.

המחקרים שהוזכרו למעלה אינם מתנגדים לטענותיהם של ליאון וכהן, אך גם אינם בהכרח תומכים בהן. כתוצאה מכך ההנחה (או ההשערה) בדבר תצורה אתנית-מעמדית נבדלת של מעמד בינוני מזרחי כמעט שלא הפרתה את המחקר העוסק ישירות בתצורות מעמדיות-אתניות. במאמר זה אני שואף להמשיך את התנופה שהניע מחקרם של ליאון וכהן, ולבחון את אפשרות קיומה של תצורה מעמדית-אתנית בממדי מציאות חברתית נוספים. במקום להישאר על פני השטח כפי שעשו ליאון וכהן במקרה המבחן המרכזי שלהם (גן יבנה), תיבחן התנסותם של מזרחים (ושל ערבים) ברובדי הביניים, ובמסגרת קהילה אורבנית שבה נוכחותם של מזרחים או של ערבים בעלי אפיוני מעמד בינוני דומיננטית. במאמר זה, אם כך, אני נשען על מחקריהם של ליאון וכהן, ממשיך בכיוון שהתוו ופונה למהלך דומה בנוגע לערבים. הקביעה על קיומה או עצמת נוכחותה של תצורה אתנית-מעמדית חדשה (מעמד בינוני מזרחי או מעמד בינוני ערבי) צריכה להתמלא בתוכן.

הערה על פוליטיקה אתנית-מעמדית

סקירת המחקרים העוסקים בהתנסותם הסובייקטיבית במהלכי מוביליות של מזרחים וערבים בני ובנות הדור השני לא תהיה שלמה בלי להזכיר את הממד הפוליטי. בשנות השבעים חלה התפתחות דרמטית במודעות הפוליטית הקולקטיבית הן בקרב המזרחים הן בקרב הערבים. כוונתי לשני אירועים מכוננים אשר אירעו בסמיכות זה לזה: יום האדמה של שנת 1976 ועליית הליכוד לשלטון בשנת 1977. במקרה של הערבים זוהה הפן המעמדי המובהק של הזהות הערבית-פלסטינית בדמות מוביליזציה של סטודנטים (ואולי אינטליגנציה בכלל) אשר הפיחה רוח במאבק, ואשר המפלגה הקומוניסטית הייתה הקטר המוביל שלה (רכס 1993). רבינוביץ' ואבו בקר ראו בו דור ביניים שבלעדיו לא היה קם הדור אחריו שאותו הם כינו 'הדור הזקוף', שבו הבשילה הזהות הלאומית הנפרדת. גם בנוגע לדור האחרון קשה שלא לשים לב, והחוקרים היו ערים לכך, לאפיונו המעמדי, שכן סטודנטים ובעלי השכלה גבוהה עומדים בחזיתו (רבינוביץ' ואבו בקר 2002).

בנוגע למזרחים הביאו ליאון וכהן לתפנית משמעותית במחקר בעקבות חקירת המהפך לא רק כאירוע נפרד בשדה הפוליטי שנישא על גלי המחאה המזרחית נגד הממסד של

תנועת העבודה, אלא כשיאו של תהליך מוביליות מזרחית מתמשך ששינה גם את אופיו של הליכוד מבפנים. הניתוח של ליאון וכהן מתמקד ברמת הפעילים בשטח והמנהיגים המקומיים ומראה את המכנה המשותף בין היחידים שהצטרפו לתנועה חברתית שהפכה את הליכוד לביתו של הקולקטיב המזרחי. מי שהובילו את הדרך והיו לסמלים קולקטיביים היו בדרך כלל בני השכבה המובילית של הדור השני (ואולי 1.5) שהחלה לצבור כוח פוליטי ברשויות המקומיות – מדוד לוי ומשה קצב ועד מאיר שטרית ואחרים (ליאון וכהן 2011). הספרה הציבורית-פוליטית צריכה להיחשב קצה אחד של רצף שסיפורי החיים הם הקצה האחר שלו. הראשון קיים במוצהר, מייצר טקסטים החשופים לעין כול או לכל הפחות לעין רבים, למשל נאומים מכווננים במרכז המפלגה. אפשר לזהות בו את האופן שבו נבנים 'סובייקטים' קולקטיביים שמתגלמים מדי פעם במנהיג זה או אחר. השני מצוי ברבדים חבויים של הרפרטואר, בסיפורים שאנשים מספרים לעצמם ובנים לבין עצמם בחיי היום-יום. אפשר לשער שבין שני קצוות אלה קיימים קשרי גומלין מורכבים. חשיפתם של קשרים אלה היא המשך טבעי של מאמר זה, אך בשלב זה היא חורגת ממסגרתו, ומצריכה כלי מחקר ומושגים מתאימים.

שיטת ותכנית המחקר

המחקר נערך בשנים 2012-2016 בקרב שתי קהילות ירושלמיות – יהודים-מזרחים בשכונת גילה, וערבים-פלסטינים אזרחי ישראל בשכונת בית צפאפא. במסגרתו נערכו שיחות עם אינפורמנטים ועם תושבי הקהילות הנחקרות.¹⁹ ארבעים סיפורי חיים שהתחלקו שווה בשווה במספרם בין נשים לגברים, מזרחים לערבים, נאספו באמצעות 'שיטת כדור שלג' (Browne 2005; Noy 2008) והוקלטו, תומללו ונותחו באמצעות תוכנת אטלס. הניתוח הפיק כמה מאות תמות (סיפורים, תיאורים או רעיונות המובעים בדרך רטורית דומה) ובהן עשרות שעסקו בדמויות ההורים בתקופת הילדות. עיבוד מיוחד הוזמן מהלמ"ס על בסיס מפקד 2008, כדי לברר את תמונת המצב החברתית-כלכלית והדמוגרפית-אתנית הן בחתך ארצי והן בחתך מקומי.

סיפורי הילדות נסקרו ונותחו בהנחה המקובלת במחקר הנרטיבי, שהסיפור הוא טקסט שחזר ועובד שוב ושוב לאורך החיים. לאחר מכן יצקו אותם לתוך תבניות נרטיביות שהן רכיב יסודי ברפרטואר של הקבוצה. המציאות החברתית על פי הפרדיגמה הנרטיבית, מדגישה גבריאלה ספקטור-מרזל, נתפסת כמורכבת מסיפורים. היא עצמה מתווכת דרך סיפורים (ספקטור-מרזל 2011: 66-67), והסיפור הביוגרפי הוא 'פרשנות חוזרת ונשנית של ההתנסות'

19 אינפורמנט הוא תושב הקהילה הנחקרת אשר החוקר מתרשם כי יש בידי ידע מקומי רב על קהילתו וגם יכולת ניתוח. אינפורמנט מספק ידע ותובנות מעל ומעבר לסיפורו האישי, בעוד המרואיין הרגיל מספר רק את סיפורו האישי.

(Bruner 2004: 692). על סיפור החיים אפשר לומר כי מלאכתו של העורך – המספר או המספרת עצמם – דומה לאופן שבו סיפורי עם חוזרים ומעובדים סביב 'מדורת השבט' שוב ושוב לאורך הדורות. במקרה שלנו העיבוד מתחיל מרגע ההתנסות, שיכול להיות מרוחק עשרות שנים מיום הריאיון. אם כך, תבניות נרטיביות אלה הן חוליה המקשרת בין הסובייקטיבי והייחודי לאובייקטיבי והקולקטיבי, בין הפרט הפועל (agent) למבנה החברתי (structure).

נחוצה מילת זהירות והסתייגות מפני להיטות יתר של המבט הסוציולוגי למצוא בכל רכיב של סיפור את עקבות ההיקבעות על ידי המבנים החברתיים. אם אישה מזרחית שהייתה למורה מספרת על אמה סיפור, אין להניח בהכרח כי עיסוקה של המספרת קבע את מהלך הסיפור או אף את תוכנו. גרעין של אמת בוודאי קיים, ומלאכת העריכה, כך אפשר להניח, איננה פעולה מניפולטיבית אלא פעולות רבות מודעות למחצה או אף לא מודעות, המושפעות מצירופי נסיבות. ההנחה הנרטיבית, בשימושה הסוציולוגי העדין יותר המוצע כאן, מנסה להרחיק את המבט מהסערות הרגשיות הנלוות לסיפורים שעיתוי התרחשותם שרוי בעבר ולבקש עקבות לפעולתן של תבניות נרטיביות.

דמות האם

עאדל הוא בן לחמולה הידועה בכפר בהצטיינותה בלימודים ובמוביליות – מורים, מנהלי בית ספר, אקדמאים, פקידיים – ובעצמו אדם ידוע למדי בתרבות הישראלית הפופולרית בשנות השבעים והשמונים.²⁰ כך הוא מתאר את הבקרים שבהם הלך יחד עם אחיו לבית הספר: 'היה לנו שטח אדמה [...] היה לנו חמור. אימא שלי היתה קוטפת כל בוקר פטרוזיליה, סלק, דברים כאלה – מה שיש בבית, תאנים, ענבים, והולכת לכיוון רחביה [...] היתה עולה את כל זה ברגל. אחרי תקופה, אז האחים שלי היו, דוגמה, הולכים לבית ספר [לעבוד כ]מורי בית ספר או לומדים באוניברסיטה או בעירייה, אז הם לוקחים אותה בדרך עם האוטו, שמים אותה ברחביה ונוסעים לעבודה'.

עאדל מציג תמונה של התנסות שנראית כמו ציורה שוב ושוב, בוקר אחר בוקר. האם הערבייה הכפרית גידלה ירקות כדי למכור אותם בשכונות יהודיות, והיא נכנסת לתמונה לבושה בשמלה הכפרית המסורתית עם הסל על ראשה (כך מתאר עאדל בהמשך דבריו). היא הולכת במעלה הדרך, ואז ילדיה הבוגרים פוגשים אותה שעה שהם יוצאים כמנה לכיוון העיר. אולם מסלולי הילדים ומסלול האם שונים דרמטית. היא ברגל והם ברכב. האם איננה יודעת קרוא וכתוב (כמו כל האימהות בכל סיפורי המרואיינים הערבים), ואילו הילדים רוכשים השכלה תיכונית וגבוהה. הילדים הבוגרים מצויים במסלול ליניארי של שינוי בעוד האם נותרת במסלול מעגלי שמחזיר אותה לכפר. בהמשך הריאיון חוזר עאדל

20 שמו של עאדל, ככל השמות במאמר, הוא בדוי, ונעשה מאמץ לטשטש את הפרטים המזהים. במקרה זה, היותו אדם ידוע חשובה לנושא, אך בכך תסתיים החשיפה.

ומבטא תחושות הערצה לאמו ולהקרבתה, אך נשאלת השאלה אם דמות זו, המתוארת בתמונה, יכולה הייתה לשמש לו כדמות מופת במסע חוצה הגבולות שאליו יצאו הוא ואחיו. חגי גדל בעיירת פיתוח למשפחה יהודית שהגיעה בתקופת העלייה מעיראק. בציטוט להלן הוא מתאר את הרגע שבו בישר לאמו על ההצלחה במבחן הסקר, מבחן מיון שנערך בשנות החמישים והשישים ואשר הבנים המזרחים הספורים שהצליחו בו יכולים היו לקבל 'סטיפנדיה', כלומר מילגה ללימודים בתיכון.²¹ 'כשהודיעו לנו בכיתה ז' ב'63' שעברתי את הבחינות, אני רצתי כל הדרך מבית הספר לאימא שלי. אני זוכר את זה עד היום. עוד מעט אני אבכה. ואימא שלי המתוקה הנסיכה המלכה הזאת תלתה כביסה ואמרתי לה, אימא הצלחתי בבחינות בסקר. [היא] אמרה, "יא- (אֵי)בְּנִי", וחיבקה אותי.

קטע קצרצר ופיוטי זה מציג תמונה המקפלת בתוכה משמעויות רבות ממה שנגלה לעין. הרגע היה רגע גורלי. חגי עזב את הבית ולמד בתיכון חקלאי פנימייתי שנחשב סמל של ההתיישבות העובדת. מאוחר יותר הוא יגיע לאוניברסיטה ויעבוד בהמשך בגוף ממשלתי בתחום התרבות. אין מקום להטיל ספק בעובדות המסופרות, אך אפשר לשים לב למלאכת העריכה. התמונה שמתאר חגי נראית כמו לקוחה מקולנוע ריאליסטי. הילד רץ ברחוב. האם ניצבת ליד חבלי הכביסה. הצופים חשים שזהו רגע גורלי המוצג בפלאשבק. כעת המצלמה מתקרבת לאם הנערצת, והיא אומרת לבנה רק שתי מילות חיבה בערבית: 'יא- (אֵי)בְּנִי'. האם ממלאת תפקיד מוגדר וממוגדר (ליד חבלי הכביסה) של מי שבנה יותר מאחור ויצא לבקש את מזלו בחברה הישראלית. אולי אין זה מקרה שהערבית, שפת אמו של חגי והשפה שבה אמרה את שתי המילים, איננה שגורה בפיו – סוגיה שעוד תחזור ותעלה בסיפוריו כחלק מחשבון הנפש שלו עם זהותו המזרחית. הנה, דווקא ברגע זה, רגע הפרידה, שתי המילים שנאמרות הן מילות חיבה בערבית.

האם המפרנסת

דמות האם היא דמות אהובה ונערצת – כך מופיעות האימהות בכל הסיפורים, ללא יוצא מן הכלל. חלק נכבד מההערצה לדמות האם קשור לעבודתה הקשה שנחשבה כמה שהציל את המשפחה מרעב. אימהות ערביות עבדו בגידול ירקות או כבשים ובמכירת התוצרת החקלאית בשכונות היהודיות. אימהות מזרחיות עבדו בדרך כלל במשק בית. תמת ההקרבה של האם חוזרת ונשנית בכל הסיפורים של ארבעת הקבוצות: גברים ונשים, מזרחים וערבים. עם זאת דווקא כאן, באופן שבו מסומנת עבודת האם, טמון זרע שיוביל לסיבוך אשר יתגלה כחשוב בעיקר אצל הנשים המרואיינות, הערביות והיהודיות, וייחד אותן מן הגברים.

21 מבחן הסקר נערך לכל תלמידי כיתה ח'. הוא פעל בכל הארץ וכלל את החינוך הערבי, וממצאיו נאספו ונחקרו באופן אינטנסיבי. המבחן נערך משנת 1955-1956 עד שבוטל סופית בשנת 1972 בידי גאול אלון בתפקידו כשר החינוך. ראו לוי 1994.

אריז' היא אישה ערבייה אקדמאית כבת שישים שהשלימה בימי המחקר את התואר במשפטים. אריז' היא רווקה שחיה עם אמה המבוגרת. היא מציגה עצמה כפמיניסטית, עניין המשתלב במחינתה בזהות לאומית ברורה. כאשר נשאלה במה עבדה האם ענתה תחילה בשלילה: 'אימא לא עבדה'. רק כשנשאלה שוב לפירוט עיסוקיה של האם, ציינה אריז' את גידול הירקות ורעיית הכבשים, והדגישה כי הם נעשו לצורך 'פרנסה'. 'מזה הייתה הברכה', אמרה אריז', 'היינו אוכלים מזה'. המסמן 'פרנסה', כך מסתבר, החליף עבור אריז' את המסמן 'עבודה'. במבט לאחור פעילותה של האם, פעילות כלכלית מובהקת, לא נתפסה כפעילות שאפשר לסמנה במילה 'עבודה'. תמה זו מופיעה בסיפוריהם של רוב המרואיינים, מכל ארבעת הקבוצות.

עיד הוא מהנדס מצליח. גם הוא מתאר ילדות בעוני קשה, בכפר החצוי ומשני עברי הגבול וגם הוא מעריץ את אמו הערצה ללא גבול על הקרבתה:

אימא שלי, זיכרונה לברכה, גם הייתה מהירקות... הייתה מוכרת ליהודים כאן בשכונות אחרי 1967. ואנחנו חיינו מזה גם. [אני מתגאה] שאימא שלי לא ירבה בבית. כשהיא ראתה שיש לחץ על הילדים שלה, היא יצאה והיא התחילה לעבוד לבד, שהיא רוצה לפרנס [ההדגשה שלי] את המשפחה בגלל אבא שלי [ש] הוא היה בכוח, ואסור להכניס כסף והיו כל בעיות הפוליטיקה בשלב הזה. אז היא חייבת להיות אבא ואימא בבית בשלב הזה. אז בגלל זה אני כל כך proud באימא שלי.

בסיפורי המזרחים והמזרחיות האם לא גידלה ירקות אלא עבדה בדרך כלל במשק בית שכיר בבתים פרטיים או במוסדות בבישול וניקיון. ירדנה, עקרת בית, ואביבית, זבנית בקניון, הן אחיות ממשפחה ממוצא פרסי שהגיעה לירושלים בעלייה ההמונית. אביהן עבד בעירייה, השתכר מעט ובשלב מוקדם יחסית בילדותן חלה והיה לנכה ללא יכולת עבודה. האם, לעומתו, עבדה בפרך בניקיון בתים. לדברי אביבית, 'הייתה לוקחת את ירדנה כדי לעזור לה לכבס, בשביל לפרנס את הבית, שיהיה מה לאכול' (ההדגשה שלי).

כך גם בסיפורו של שאול, מנהיג מקומי בקהילת יוצאי מרוקו בשכונת גילה שנשר מבית הספר אך טיפס לבסוף בשוק העבודה הממשלתי. לאחר שנפגע אביו בעבודת דחק, יצאה אמו של שאול לעבוד והביאה פרנסה: 'אימא שלי היתה אחת התופרות הגדולות במרוקו. אבל כשהגיעה לכאן, שלחו אותה לכל מיני מפעלים. היא עבדה כמגהצת, כתופרת, רצתה רק להביא פרנסה' (ההדגשה שלי).

עבודה במשק בית של נשים מ'מעמד הפועלים האתני', כלומר ה'ממוזרח' (ערביות או יהודיות-מזרחיות) היא מצב טיפוסי שהתקיים גם בתקופת המנדט (ברנשטיין 1987). עבודתה של האם במשק בית או במכירת ירקות היא בבחינת תיאור עובדתי, אך הסימון החוזר שלה כ'פרנסה' מחייב פרשנות. ברור שמהלך זה ממשיך את החלוקה הידועה בכל החברות הפטריארכליות הידועות לנו, ובכללן בעולם המערבי, שעבודות הבית שעושות הנשים נוטות או נטו באופן מסורתי עד לאחרונה להיחשב 'לא עבודות' (Crompton 2006: 139-162), אולם כאן מדובר במפורש בפעילות כלכלית שהביאה עמה תמורה כספית.

נראה שסימון עבודת האם כ'פרנסה' מרחיק אותה מעולם העבודה שהמרוויינים חיים בו ואשר הוא חשוב מאין כמוהו למוביליות ולהתמקמות המעמדית שלהם, כלומר ל'עצמי' המובילי שהם מציגים. הם, נשים וגברים, מוצאים את עצמם (במלוא מובן המילה) בתוך סולמות מורכבים ומגוונים של עיסוקים אופייניים למעמד בינוני, אך סולמות אלה אינם יכולים להכיל בתוכם מקום לעבודתה הפיזית של אישה לא משכילה. עבודה זו נמצאת הלכה למעשה מחוץ לסולמות הסטטוס של עולם העבודה הרשמי שבו חיות המספרות. יותר מכך, המרוויינים, נשים וגברים, חצו גבולות חברתיים ממעמד הפועלים האתני למעמד הבינוני, והם חוצים בכל יום גבול המפריד בין הספרה הפרטית לזו הציבורית, ובתוכה עולם העבודה. חציית הגבולות היא, אם כך, עניין יום-יומי וגם דרמטי, ואי אפשר להפרידו מסיפור המוביליות. דמות האם המפרנסת שונה בתכלית מתיאור זה. היותה 'לא עובדת' אלא 'מפרנסת' קשור לטענתי למאפיין אונטולוגי עמוק. האם לא רק עובדת בעבודות שהן המשך ישיר של עבודות הבית. במובן האונטולוגי העמוק, היא אינה יוצאת מגבולות הבית והקהילה. מובן שהאם יוצאת מביתה והולכת לעבוד, אך פעילות זו אינה נחשבת בעיני ילדיה כחצייה של גבולות. כמו תיאורו של עאדל, האם בעצם נעה בתנועה מעגלית. כאשר היא יוצאת לנקות בתים או למכור ירקות היא כאילו מותחת את גבול הקהילה-בית ואיננה עוברת דרכו לעולם העבודה.

דמות האם ועבודות הבית

המרוויינות המזרחיות והערביות שעברו מוביליות בחייהן סיפרו על חוויות קיפוח שעברו בילדותן בכמה ממדים. רובן, יהודיות וערביות, נאלצו לצאת ולעזור להורים בפרנסה. על רקע זה מפליא לראות עד כמה הקיפוח המעמדי האתני נתפס בסיפורן כמשני לעומת הקיפוח שהותיר בהן חותם בל יימחה - קיפוחן בתחום מלאכות הבית, ובו דמות האם הייתה דמות פעילה.

אריז' מתארת כך את המצב בביתה: 'אנחנו היינו ארבע בנות ומשרתות של הבנים. "יאללה, תגהצי לי!" "עכשיו תגהצי לי את החולצה [...] תכיני לו לאכול...". אריז' ואחותה הדיל - כיום מזכירה בבית ספר מקומי - עזרו לאביהן, שמתואר כאיש קשוח וכנראה גם אלים, בעבודתו בבית הספר שכללה גם ניקיון החצר. הייתה זו עבודה קשה ומפרכת מסוג שאפילו בבית צפאפא לא הוטל על מרבית הילדים. למרות זאת, מה שהותיר בסיפוריהן את הרושם הקשה ביותר לא הייתה העבודה בניקיון בחוץ, אלא העבודה במטלות הבית אשר הוטלו אך ורק עליהן ולא על אחיהן הבנים.

גם ירדנה, כמי שנאלצה כבר בכיתות הנמוכות להתלוות לאמה ולנקות בתים, חוזרת ומדגישה את ההבדל בינה ובין אחיה הבכור: '[הוא היה] בן יחיד ו[...] מאוד מפונק. אימא שלי מאוד פינקה אותו והיא עטפה אותו בצמר גפן, והוא לא עשה שום דבר. הוא רק למד ... זהו בעצם'.

באף אחד מהסיפורים לא נאמר שהנערה זרקה את המטאטא בהפגנתיות. המתח והמרמור, כך נראה, נותרו בפנים והופנו כלפי האם. נראה שמנקודת המבט של ההווה, זיכרון הקיפוח והאם המקפחת (אותה אם הרואית שהצילה את המשפחה מרעב) התגבשו לדמות אם שהנערה איננה יכולה להזדהות עמה. בדיווחים אחרים, ממקומות ומזמנים אחרים, על התבגרות במעמד הפועלים (אך לא מעמד פועלים המסומן אתנית), אפשר למצוא תיאורים של דיאלוג הרבה יותר מעצים בין הבת לאמה (Lawler 2000; Scott and Scott 2000). כאן אין לכך זכר. דמות האם נותרת מרוחקת ובמידה רבה נותרת מאחור ככל שהסיפור מתפתח והנערה מתעתדת לחצות גבולות במסעה המובילי. אם נכונה השערה זו, כי אז מטלות הבית שימשו כ'מנוף סימלי' שהעמים על דמות האם עוד ועוד תכנים סימליים שליליים או כאלה שהנערה ראתה עצמה נאלצת לדחות אם ברצונה להשלים תהליך מוביליות והבניית 'עצמי' מתאים. בסיפורי הנשים הערביות והיהודיות המציגות 'עצמי' מובילי, הולך ומסתמן דיאלוג פנימי בין דמות האם לדמות ה'עצמי' שאפשר לכנותו 'דיאלוג מרחיק'.

חיזוק לטענה זו על הבניית דמות האם בסיפורי הנשים המזרחיות והערביות אפשר למצוא בעקיפין בממצא נוסף שנוגע לנוכחותה הדומיננטית של דמות 'אחרת משמעותית' שאיננה האם דווקא בתקופת ההתבגרות המוקדמת.

ליאורה, מנהלת חשבונות ממוצא מזרחי-ספרדי, עבדה ועובדת ומתקדמת במעלה סולם הדרגות כפקידה בכירה ברשות ממשלתית. כך היא מספרת על פועה בת דודתה: 'היא היתה האחות הגדולה שלי. היא לימדה אותי. היא שמה לך. היא לימדה אותי להתאפר. היא סיפרה לי מה זה מחזור - שאימא שלי לא סיפרה לי. אתה מבין, זה ככה היה אז... למשל, כשלי הייתה אספת הורים בבית ספר, אימא שלי לא הייתה באה לאספות הורים. מי שהייתה באה זו הבת דודה שלי הגדולה ששמה פועה'.

דמות ה'אחרת המשמעותית' - בת משפחה מבוגרת מעט יותר, שכנה או אחות גדולה - חוזרת ומופיעה ברוב סיפורי הנשים המזרחיות והערביות. בכלום מדובר בדמות שהצליחה להלך רגל אחת בקהילה המקומית ורגל שנייה כבר בעולם 'שם בחוץ', שהיה מושא למאוזיי מוביליות מעורפלים. ה'אחרת המשמעותית' היא היפוכה של האם. אני מציע לפרש אותה כדמות שמחזקת את דחיית דמות האם.

אין להבין תיאור זה כהטלת אחריות, שלא לומר אשמה, על המרואיינות שבחרו לדחות את דמות אמן. כאן יש לעמוד על המינון הנכון שבין היקבעות לפעולה עצמית (agency). מובן שהמספרות לא בחרו להציב את אמן בתחתית שוק העבודה או לעשות אותה למכשיר שדרכו 'זרמו' אליהן מסרים דכאניים. ובכל זאת, כאשר דמות האם מופיעה בסיפורים (בפעמים מעטות בהרבה מהאב), בולט ריחוקה מדמות ה'עצמי' של הנשים למרות רגשות האהבה ותחושות הכרת התודה. אחד הביטויים לכך הוא מיעוט העיסוק בדמות האם בסיפורים לעומת דמות האב. דמות האב, כפי שנציג אותה כעת, מופיעה כדמות הפוכה בתכלית מדמות האם מנקודת המבט של ההבניה הנרטיבית.

דמות האב העובד

דמותו של האב המהגר המזרחי, המפרנס הראשי, שנפגע כתוצאה מטראומת ההגירה, מהירידה המהירה בסטטוס ומהתפוררות סמכותו, ידועה ומוכרת בתרבות ובספרות הישראלית (אלוש-לברון 2008: 139; חקק וחקק 1999). אשר לאבות הפלסטינים בבית צפאפא, עם הקמת המדינה הם היו בעיצומו של תהליך אורבניזציה ופרולטרניזציה בשוק עבודה שהטילה אותם לשוק עבודה שנשלט בידי מדינה ומסד ביטחוני עוינים (לוסטיק 1985). יש להניח שבאזור העירוני של ירושלים הדרום-מערבית שאחרי 1948 התקיימו פערי שכר דומים לאלה שנמצאו במקומות אחרים.²² אמנם בירושלים לא הוטל ממשל צבאי על הערבים, אך נראה שמאפייניהם החיצוניים של האבות הערבים, קשיי החיים שהיו מנת חלקם, היו דומים לאלה שעמדל מנאע תיאר בכותרת 'הדור ה"שורד"' (מנאע 2017: 24-26).

בסיפורים של בניהם ובנותיהם תיאורים רבים של קשיי הפרנסה ושל ההדרה והדיכוי (לאומיים-פוליטיים, תרבותיים) שהיו מנת חלקם של האבות, ואולם דמות האב היא מה שמכונה דמות ספרותית 'עגולה'. ככזו, יש לבחון את רובדי העומק שיש בה. אפשר לזהות שלושה טיפוסים עיקריים: האב השורד הפיקח, האב הרומנטיקן, וטיפוס משני לטיפוס הרומנטיקן, הוא האב הגיבור הטרגי.

האב השורד הפיקח תואר כמי שהצליח לפעול תוך כדי ניצול כל הזדמנות שנקרתה בדרכו והפעלת תבונה ערמומית (cunning wisdom). בחלק מהסיפורים מזכירה דמות האב לעתים את דמותו הקולנועית של סאלח שבת²³ או את סוחר הדגים המזרחי במחקרו של דון הנדלמן, שניסה ללא לאות לתמרן את מערכת הרווחה כדי להשיג את מבוקשו ולבסוף עשה זאת (הנדלמן 1998).

יגאל עובד בחברה גדולה בתפקיד אבטחה, תפקיד זוטר שממנו הוא מחכה לצאת לגמלאות בקרוב. אביו הגיע ממרוקו ללא השכלה, ללא ידיעת קרוא וכתוב וללא הון של ממש. בארץ הוא עבד בעבודות הקשות ביותר והתמודד עם כל הקשיים המוכרים כמו אפליה ועבודות דחק, אבל האב, חוזר ואומר יגאל, 'ידע להסתדר בחיים'. בשנים הראשונות לחייו בישראל ניסה האב לפתוח חנות מכולת בשכונת העולים שבה גר. אחר כך מכר את המכולת וקנה טנדר להובלות מזדמנות. בעזרת הטנדר נכנס לתחום ההובלות עבור העירייה – הובלת פועלים והעברת משאות – בלי להיות בעצמו עובד עירייה אלא עצמאי זעיר. הוא ניצל את עבודתו כדי לפתח קשרים חברתיים ענפים עם אנשי העירייה, וכך נשאר הדברים פחות או יותר עד 1967. אחרי המלחמה נכנס האב עם הטנדר לגדה המערבית והחל לסחור עם הפלסטינים בדברים שונים ובהם כבשים: 'הוא לא חשש

22 כ־40 אחוז פער בין פועלים יהודים שנחשבו ל'לא מקצועיים' לפועלים ערבים עירוניים, ראו Rosenhek 2003: 235.

23 כפי שאולי תפס אותה קישון המחבר ולא כפי שתופסים אותה מבקרי.

מהערבים כלל [...] הוא נכנס לשטחים. הכול היה בפרוטות, ואבא שלי איש ביזנס בדברים האלה הוא מריח שיש כסף, חבל לך על הזמן'.

כשהחל האב להתעייף, 'הוא תפס קשרים בעירייה ואז הוא הגיע לגיל מבוגר, גיל חמישים ומשהו, ואז הוא בא אמר להם אני, אין עבודה בטנדר, אין לי כח. סידרו לו, הכניסו אותו כעובד עירייה בגיל חמישים לקבל קביעות בעירייה. אתה יודע, זה לא נורמלי [...] הוא היה איש תחזוקה שם. מחזיק את המבנה. כל המבנה הזה של המאגר מים. עבד שם איזה 12-13 שנה, הגיע לגיל 65, הוציאו אותו לפנסיה. הוא פנסינר'.

לעומת אביו, יגאל ניסה כמה יוזמות עסקיות, אך המזל לא היה לצידו, והוא גם מעיד על עצמו כי הוא 'פחדן'. למרות הכישלונות נראה שיגאל שואב הנאה מתיאורי האב ומעיד על עצמו שלפחות בצעירותו 'הייתי עם מרץ, הייתי כמו אבא שלי, אוהב אה... להתקדם בחיים'. היוזמה העסקית של האב הפכה בסיפוריו של יגאל על עצמו למבחן גבריות. אכן יגאל נכשל, אבל נראה שהעובדה שניסה נותרת בסיפור עדות לאופי שירש מאביו. יעל, מנהלת חשבונות העובדת כיום בעמותה גדולה בתחום התרבות, מציגה את אביה, יליד כורדיסטן העיראקית:

אבא שלי הצליח לצאת מהמעברה בליפתא לא בגלל שהיו לו זכויות [כפעיל בתנועה הציונית בעיראק שנאסר]. ממש הכול בשתי כפות ידיו הוא עשה. זה פשוט מאוד, הוא הגיע לארץ. קודם כול הוא לימד את עצמו לכתוב ולקרוא בעברית. הוא בא רק עם ערבית. אז הוא הלך לבית ספר ערב [...] הוא ישב כל יום בבית ספר והוא למד. היו אז בתי ספר בערב לכל העולים, למבוגרים, לכורדים... אחר כך הוא רצה למצוא עבודות, שתי עבודות. והוא באמת מצא. הוא היה עובד. הוא היה עובד בטחנת קמח 24 שעות ביממה, כי הוא החליט שהוא תוך חצי שנה רוצה לקנות בית ורוצה להסדר, זה לא מספיק לו והוא דהר קדימה. ובאמת הוא עשה את זה.

יעל נוגעת כאן באחד מיסודות הזיכרון הקולקטיבי המזרחי: המעברה. אך שלא כנרטיב המקובל לפיו האשכנזים הם שעזבו את המעברה, בסיפורה של יעל דווקא אביה הקדים ועזב בזכות פעילותו, עד שהיה לקבלן בניין מצליח. יעל מייחסת את קווי האופי של אביה לבני העדה הכורדית כולה, ונראה שגם היא חשה כי ירשה אותם, ובזכותם הצליחה לפרוץ את מחסומי השכונה שבה גדלה ולרכוש השכלה על-תיכונית ומוביליות.

ח'אלד הוא מנהיג מקומי בבית צפאפא, מכונאי מומחה שהיה לדמות המרכזית שסביבה מתנהלת העבודה במוסך המשפחתי. בהיותו בן שישים החליט ללמוד משפטים, סיים ועמד בבחינות ההסמכה. אחרי 1948, מספר ח'אלד, הייתה תקופה שבה הוריו התפרנסו מהברחות משני צידי הגבול. אחר כך הגברים בכפר עבדו בבניין או בשירותים במלונות בניסיון לשרוד את הזמנים הקשים (ראו תיאור דומה אצל Romann and Weinberg 1991). אז החל אביו של ח'אלד לנהוג במשאית שקנה מהבריטים זמן קצר לפני כן, 'הוא היה בין הבודדים שהיה לו רישיון נהיגה'.

בסופו של דבר, מספר ח'אלד, היוזמה המסחרית נכשלה. האב חזר לעבוד בבניין והאם חזרה להיות המפרנסת העיקרית. הסיבה לכישלון היוזמה הייתה במידה רבה נדיבותו

של אביו שדמתה למנהיגותו האבהית של בנו: 'המצב הכלכלי במדינה לא היה משגשג והמשאית הוציאה בקושי את הפרנסה ומאנשי הכפר זה לא נעים לקחת כסף. בכל זאת אתה נוסע לעבודה, אז תיקח אותי איתך. איך אומרים בשפה פשוטה – רוכב בחינם... אם אתה כבר נוסע אז תעשה טובה תיקח גם אותנו. אז לא היה נעים לקחת כסף, כי כולם קרובים. משפחה ושכנים. [כמה כסף] הם מרוויחים? לא נעים!'

דמותו המופתית של האב מקבלת משנה תוקף בתיאורי האח הבכור, סאמר, אשר הקים את המוסך המשפחתי. סאמר גם הוא מכונאי עם תעודה של משרד העבודה, אבל יחסיו עם האב שהמוסך קרוי על שמו (אבו־סאמר) היו תמיד מורכבים ומלאי מתח. סאמר עבר תהפוכות בחייו ואף התדרדר לגבול הפשע ולצריכת סמים, אבל הוא מעיד על עצמו כי בנשמתו תמיד נותר איש מקצוע טכני מומחה. סיפור הילדות הבא של סאמר שזור בין דמות האב ובין הצגת ה'עצמי' מלאת הניגודים שלו:

אבא שלי – הי[ת]ה לו משאית. המשאית הזו [היא מ]שאריות של הצבא הבריטי... תאר לך איזה מודל. והוא עזב את הארץ, הצבא הבריטי. לא כדאי [היה] לו [לצבא] לקחת את המשאיות האלה בחזרה... מכרו את זה... יעני... מכרו את זה [במחיר] סמלי... אז תאר לך משאית של צבא – ואז לא היה טיפולים כמו היום, להביא לחברה וכל זה. אבא שלי – כל נסיעה היה צריך להכין אותה שבוע בשביל לנסוע שעתים. מרוב שהתעסק בזה נהיה מכונאי, אבל מכונאי מקומי, לעצמו. ואני מהצד ראיתי את זה – אהבתי את הטכניקה. התעניינתי בזה. נשאר לי בדם – הטכניקה.

האב הרומנטיקן

מקצת האבות מתוארים כמי שנאבקו אבל ניצחונם לא נבע מיזמות אלא בזכות תכונות אופי שגשגו למרות הכוחות החברתיים והתרבותיים המוחצים סביבם, בין שהיה זה כוח הממסד ובין שהיה זה כוחם המדכא של חיי העוני. לאבות אלה אני קורא רומנטיקנים; לא במובן האהבה הזוגית אלא במובן הקרוב למובן המקורי ועיקרו סובייקטיביות עצמאית, יצירתית וגועשת. אביהן של אריז' והדיל היה אדם קשה, 'עצבני, תוקפני, שתלטן', כך מעידה הדיל. אריז' מעדיפה לספר כך על דמותו: 'הוא לא היה קורא ולא היה כותב, אבל הוא היה גאון. הוא היה טיפוס פטריוטי ושמרני [...] מבחינה לאומית־ערבית [...] הוא מה־זה־אהב את הארץ, אהב את האדמה [...] ובזמן שאף אחד לא היה לו רדיו בכפר – לנו היה רדיו, זה מוצר המותרות היחיד, בשביל לשמוע את הגאומים של עבד אל־נאצר [...] בחורף היינו שמים תנור, והוא היה יושב אתנו, ומספר לנו על המלחמות.'

אריז' היא אקדמאית ופמיניסטית שלא נישאה מעולם. אביה מת בשנות החמישים לחייו. הוא היה אדם שמרן, חסר השכלה רשמית וכנראה רע מזג. הוא נותר פועל כל חייו, אך מנקודת מבטה אישיותו הרומנטית לא נכנעה לכוחות המדכאים, והיא נותנת לאריז' השראה בחייה.

ליאורה, מנהלת חשבונות שעובדת בארגון ציבורי גדול, מתארת אב שחי כל ימיו בשכונות העוני, תחילה בעיר העתיקה, לאחר מכן בשכונות הישנות שבמרכז העיר ולבסוף בשיכונים שבפאתי העיר. ב־1948 נלחם אביה בשורות הלח"י, הארגון המורד. כך הוא מתואר מתהלך ברחובות: 'תמיד בשבת הוא היה נוהג לשים כיפה לבנה. ותמיד באמצע שבוע, אתה יודע, לא היו טישיו, היו ממוחטות. אז באמצע השבוע הייתה מטפחת צבעונית. ובשבת תמיד הייתה מטפחת לבנה. והייתה לו טבעת זהב שתמיד בשבת הוא היה עונד אותה. ו... לא יודעת, כל מיני דברים כאלה'. היחסים בין אביה של ליאורה לאמה בולטים לעומת הדודים שהתייחסו לנשותיהם 'כמו איזה שיח':

הוא [אבא] תמיד ניסה לרצות אותה [את אימא] ... גם כשהייתי נערה, הוא הלך וקנה לאימא שלי טבעת יהלום... והוא חסך כסף. והיה להם יום נישואין, אני כבר לא זוכרת כמה שנים... והוא הראה לי את זה ביום חמישי בערב והוא אמר לי: 'מחר בערב אני אתן את זה לאימא מתנה', ואני כל כך התרגשתי וחיכיתי וחיכיתי וחיכיתי עד שהוא ייתן לה את זה... הם [קרובי המשפחה] תמיד קינאו. אני אפילו פעם שמעתי את דודה שלי אומרת: 'תראה איזה יופי. איך רחמים מפנק את רחל. אתה אף פעם לא יודע לקנות שום דבר'.

אביו של חגי, איש תקשורת שגדל בעיירת פיתוח, עבד בבית דפוס בעיראק. יש להניח שהיה לפחות בעל השכלה יסודית מבית הספר הממלכתי שם. בארץ עבר האב שנים קשות וניסה לשרוד: 'אבא עבד [ב]קרן קיימת [עבודות יזומות] - קצת בניין, לא הרבה. בזבל, הוא היה מפנה זבל במשאית הזבל [של המועצה]. [עבודות] כמעט ולא מקצועיות'. הערך המוסף בדמותו לא היה אופן הישרדותו של האב, אלא הצלחתו במאבק הפנימי לשמור על עצמיותו. הוא אהב מאוד את אשתו, ואהב את תרבותו. בשבתות הוא היה קם ונוסע יחד עם גברים עיראקים אחרים מעיירת הפיתוח לעיר הערבית הסמוכה כדי להתבשם בריחות, במאכלים ובשפה המוכרת: 'הייתי נוסע איתו כשהייתי ילד קטן. אהבתי מאוד לנסוע איתו בשבתות'. סיפור דמותו הרומנטית של האב מסתיים בצער: 'הוא כל הזמן ביקש, רצה ללמד אותי ערבית. אז אחרי שהוא מת, הבנתי שהוא רצה להגיד לי: גם אני שווה משהו'.

השראת דמותו של האב על חגי אינה ישירה. האב נותר פועל לא מקצועי, ואילו חגי למד באוניברסיטה. האב שמר על זהותו הערבית-יהודית, בעוד חגי הכחיש אותה במשך תקופה ארוכה. אבל ברובד עמוק יותר, ומרחק השנים, אין ספק כי דמותו של האב היא דמות מופת עבורו. מאבקו של האב לשמירה על עצמיותו היה אצל חגי למושא הערצה ולמקור של כוח במשברים בחייו.

יעקב גדל בשכונת עוני מוכת פשע והסתבך בעצמו. משפחתו התפרקה, אמו הייתה במצב גופני נפשי קשה וילדיה הגיעו למוסדות ולמשפחות אומנה. עם זאת, בזמן שירותו הצבאי התקרבו זה לזה האב ויעקב, וצדדיו היפים של האב האלים נגלו לבנו. תחילת הישרדותו של האב הייתה בסנדלרייה בשולי העיר המערבית: 'אבא שלי היה עושה בשנות השישים, אז הייתה גולדה מאיר משה דיין הוא היה תופר להם תיקים, נעליים. היה לו אימון, הוא היה ממש, אנחנו יש לנו תמונות של דיין... גולדה מאיר'. מסנדלרייה הפך המקום למעין בית

קפה שמשך אליו שרים וגנרלים, ולמקום מפגש בין אשכנזים למזרחים ובין יהודים לערבים. האב שזנח את ילדיו הפך לדמות שיעקב שמח להסתופף בצילה. עד היום רואה יעקב באב מקור לקסמיו ולפגמיו – יצריות, כריזמטיות, נטייה להסתבכות, קושי לעמוד בפני פיתויים כמו הימורים או נשים: 'אבא שלי היה כמו מוח'תאר ... הוא היה מלך העולם. אמרתי לך, קראו לו מוח'תאר. הוא היה עושה שלום בין היהודים ובין הערבים וכל זה'.

לסיום נציג דמות אחת מדמויות האב הגיבור הטרגי שהופיעו בסיפורים – אבות שעברו שבץ בגיל צעיר, מחלת נפש או פגיעת עבודה. שאול, שסיפורו על אמו הוזכר למעלה, הוא מנהיג קהילתי בגילה, אדם שמציג את עצמו כבעל כריזמה שקטה ומתונה ונתפס ככזה. סביבו התארגן הקהל בבית הכנסת המרוקני. שאול נולד במרוקו למשפחה מהמעמד הבינוני. אביו השלים לימודי הנהלת חשבונות בבית ספר אליאנס. הוא עבד במקצועו וצבר ניסיון במפעל צרפתי גדול. דמותו המיוחדת של האב מתבטאת בציטוט הבא: 'אבא שלי, כשהוא הכין שיעורי בית לפני שנגיע לפה, הוא אמר לנו: "רבותי, אנחנו הולכים אל הלא נודע, אנחנו הולכים למדינה שהיא רק עכשיו מתפתחת... אל תבואו אלי בטענות, אם אתם רוצים ללכת לישראל". ואז אנחנו התפעלנו מהמילה "ישראל", בשבילנו זה קודם כול להגיע לאדמת הקודש. הכמיהה הזאת – זה השכיח לנו, לא ראינו את כל הנגעים, לא, קיבלנו את זה ברוח טובה'.

האב התמיד בגישתו גם כאשר נציגי מוסדות הקליטה שיקרו ואמרו להם שגיעו למקום שהוא 'עשר דקות מירושלים', אך הביאו אותם לקריית מלאכי. עם זאת, תחום העבודה היה בעייתי:

כשהוא הלך לקבל עבודה בבנק... [הוא] נכנס למנהל הבנק, הפנו אותו מלשכת עבודה... פעם לא היו מחשבים, לא היה אפילו מכונות חישוב, אתה היית צריך לעשות הכול בראש. אמרו לו, בוא תעשה מבחן. נתן לו תרגיל של חיבור בגודל של דף A4, ואבא שלי עובר ככה, טק, טק – נותן לו את הדף. מנהל הבנק היה המום. הוא בעצמו לא היה יכול להגיע לדרגה של אבא שלי. והוא שאל אותו כל מיני דברים, ואבא שלי הייתה לו עברית עילגת, עברית לא [טובה], עוד הפעם, לא עברית צחה, ומנהל הבנק כנראה הבין, שאבא שלי הוא פוטנציאל גדול מאוד, וזה יכול להוות גם כאיום. אז אמר לו: 'טוב, ניתן לך תשובה, ניתן לך זה'. אז הם אמרו 'בגלל הגיל, בגלל השפה' – אבל זה לא היה נכון.

אחרי הדחייה ניסה האב לשרוד:

ואז הוא עבד עם אח שלי הגדול. יותר נכון, אח שלי הגדול עבד, כי מישהו היה צריך לפרנס את המשפחה. אז אח שלי הגדול עבד בקרן קיימת [עבודות יזומות], (ו)הוא ביקש ממנהל העבודה לצרף את אבא שלי... המנהל אמר: 'הוא מבוגר, איך הוא ירים את זה?' אז אח שלי אמר: 'אני אעשה את העבודה בשבילי, אתה רק תקבל אותו, תיתן לו עבודות'. אבל לצערי אבא שלי – אחרי כמה ימים, הוא קיבל שבר, והוא לא יכל יותר להרים דברים, נאלץ לשכב בבית... ואז הוא לא עבד כל החיים שלו... הוא לא עבד. מי שפרנסה את כל הבית זה אימא שלי.

שאלו אינו מגמד את אביו או מותח ביקורת על שהפסיק לעבוד. נהפוך הוא. ברובד הסיפורי העמוק נראה שדמותו הרוחנית של האב רק מתעצמת לנוכח המשבר בחיי המעשה. ברובד זה גורלו של האב אינו אקראי אלא יש בו היגיון פנימי. האיש הרוחני והעדין נתקל במציאות חומרית קשה, ולבסוף המשבר בעולם החומרי דחק אותו החוצה, והוא ישב שנים בביתו כאחד הצדיקים (למשל הבבא סאלי) שהסתופפו בדירה צנועה. אין ספק שאביו, ששאלו מכנה 'אבי מורי', הוא הדמות החשובה ביותר בחייו מבחינת ערכי האישיות שהוא מייחס לעצמו, אשר באים לידי ביטוי בטיפול במשברים שעבר בחיי העבודה.

דיון וסיכום

מאמר זה התבסס על מחקר שבו השתתפו ארבעים מרואיינים, גברים ונשים, יהודים-מזרחים וערבים, ילידי וילידות שנות החמישים, תושבי שתי קהילות עירוניות סמוכות: שכונת גילה ושכונת בית צפאפא (שהייתה בעבר כפר). סיפורי החיים נותחו באמצעות כלי המחקר הנרטיבי ומושגיו, בהתמקדות בדמויות ההורים ובדיאלוג הפנימי בינם ובין דמות ה'עצמי' – הגיבור הראשי של הסיפור. התמונה החברתית-כלכלית – הכנסות, עיסוקים וכדומה – התבססה על מפקד 2008 הן בחתך ארצי והן בחתך מקומי, והראתה שרוב התושבים בשתי השכונות, ילידי שנתונים אלה, נמצאים בשני מקטעי מעמד בינוני, נמוך וגבוה, עם התפלגות חברתית-כלכלית אופיינית לחתך הארצי: גברים עצמאים, פקידים ופקידות, מורות ובעלות מקצועות טיפוליים.²⁴

סיפורי החיים, ככל ממצא סובייקטיבי, הם חד-פעמיים מכל בחינה, שהרי כל אדם הוא עולם ומלואו, וכל רגע – ובכלל זה רגע הריאיון – הוא רגע שלא ישוב. מטרת הניתוח היא, אם כך, לחלץ מתוך החומר האישי הייחודי את התבניות החוזרות על עצמן ועל בסיסן לנסות לשער מה הייתה ההתנסות אשר עובדה והייתה לסיפור, ואת פרקטיקות העריכה החוזרת ונשנית שבאמצעותן אדם חוזר ומעבד את סיפור חייו.

מן הממצאים עלו כמה תבניות נרטיביות עיקריות אשר הצביעו על דמיון מבני ניכר בין שתי הקבוצות הלאומיות-אתניות, בעוד השוני, ככל שהוא קיים בהבניית דמות האם, נמצא על רקע מגדרי. אין משמעות הדבר שתכני ההתנסות של ערבים ומזרחים דומים. ברור שמכונאי ערבי שהקים מוסך משפחתי בשולי עיר יהודית לא עבר התנסויות דומות ליהודי עובד ציבור בכיר ממוצא מרוקני. ההיסטוריה הקולקטיבית-אישית ואף מבני ההזדמנויות הקונקרטיים שונים שינוי ניכר בין המזרחים לערבים, גם כאשר הם סמוכים זה לזה מבחינה גיאוגרפית או נפגשים במקום העבודה. הדמיון מצוי בתבנית שעל פיה עוצבה דמות האב או דמות האם, ובעקבותיהם דמות ה'עצמי'.

דמות האם המוצגת במאמר מצטיירת כדמות אשר בינה ובין ה'עצמי' המובילי (המספר או המספרת בן או בת ארבע תת-הקבוצות) יש יחסי ניגוד למרות ואולי על רקע תחושות

24 אצל הערבים נוסף לכך מקטע גדול של מעמד פועלים מקצועי.

עזות של אהבה ושל הכרת תודה. האם איננה חורגת מדמות מסורתית וסטטית בדומה לאופן שהיא יוצגה בתרבות הפופולרית או בידי בעלי הכוח (ממסד מדינתי, ממסד מדעי) של אותה תקופה. דמות האם המשיכה לייצג בסיפור את הערכים והמאפיינים של הקהילה אשר, בסופו של דבר, למרות הערך הרגשי והזהותי שלהם נתפסו כמנוגדים למה שהמספרים, ובעיקר המספרות, תופסים כיעדי המוביליות, ולכיוון שבו עוצבה דמות ה'עצמי' שלהם. דוגמה לכך היא עבודות הבית או, ליתר דיוק, הטלתן הבלעדית על הבנות. הקיפוח במטלות הבית שעליו מסופר בסיפורים נראה כמרכיב נרטיבי ששימש כמנוף סימלי במלאכת העריכה של דמות האם. מנוף זה העמיס על האם עוד ועוד תכנים שהמספרים, ובעיקר המספרות, חשו שעליהם לדחותם כדי להכין את עצמם כראוי לפריצת המחסומים בתהליך המוביליות. פריצה זו אולי נתפסה על ידי הנשים המזרחיות והערביות כהכרח הישרדותי-מובילי, אך תוצאתה העקיפה הייתה יצירת חלל, אשמה וכאב. במקום האם הופיעה בחלק מהסיפורים דמות נשית אחרת שמילאה תפקיד של דיאלוג מעצים בזכות היותה מעין דמות ביניים – מי שמהלכת ברגלה האחת בתוך הקהילה או הקבוצה האתנית מעמדית וברגלה האחרת היא כבר פוסעת בחברה הישראלית במשעול המוביליות שבו תלך הנערה-ילדה המספרת.

עבודת האם נתפסה על ידי מרבית המרואיינים, בני ובנות ארבעת הקבוצות, כעבודה שנעשתה לצורך פרנסה. נראה שהבדל אונטולוגי עמוק מפריד בין עבודה זו שנעשתה בשוק עבודה 'משני', בידי נשים חסרות השכלה רשמית (וללא צורך בהשכלה), ובין העבודה כאוסף פרקטיקות יום-יומי בעולמם של המרואיינים והמרואיינות. אפשר לשער שניגוד זה הצטרף לאחרים ויצר מחסום שמנע מעבר של 'חומרי עריכה' בין דמות האם לדמות ה'עצמי'. אמנם האם ה'מפרנסת' עבדה מחוץ לבית, אך במובן האונטולוגי היא המשיכה את גבולות הבית ולא חצתה אותם מעולם. לעומת זאת עבודתם של המרואיינים, בהיותם בעלי עיסוקי 'מעמד בינוני' מחייבת חציית גבולות. במובן דרמטי-מעצב הם חצו את גבול השעתוק והצליחו לעבור מעיסוקי מעמד פועלים אתני לעיסוקי מעמד בינוני ולהתמקם ברובדי הביניים. חציית גבולות היא עבורם עניין יום-יומי שכן בכל יום המרואיינים נכנסים לרכבם, יוצאים מגבולות הבית ונכנסים לעולם העבודה הרשמי.

עקבותיה של מלאכת העריכה וההבניה של דמות האם ברורים יותר משמשוויים אותם לדמות האב. דור זה של אבות עבר בגופו את הנכבה והמלחמה, הפליטות, מחנות העולים והמעברות, הדיכוי המעמדי והאתני. מבחינת העובדות המסופרות בסיפור, רוב האבות היו יכולים בהחלט למלא תפקיד של דמויות רמוסות ומדוכאות, ואילו מיעוטם הצליחו במאמצים ניכרים להתגבר על הכוחות הדכאניים. כלפי אבות כאלה יכול היה המספר לחוש רגשות הנעים בין הערצה על הקרבתם ובין רחמים על קרבנותם, ואולם על אף תמות מצויות בתרבות הישראלית, מבנה הסיפור מצביע על דיאלוג פנימי מעניין הרבה יותר. למרות הקשיים והתלאות שעברו האבות הערבים והמזרחים, ובעצם דווקא בגללם, תיאוריהם בסיפורים עושים אותם לגיבורים, והדיאלוג הנרטיבי בינם ובין דמות ה'עצמי' המספר הוא 'דיאלוג מעצים'. בחלק מהסיפורים המרואיינים מבטאים הערצה שנדמית

כאילו היא מקטינה אותם. אני, נדמה שהם אומרים, לא התמודדתי עם מה שאבי נאלץ להתמודד. ואולם אפילו במקרים אלה אפשר לזהות את כוחה של התבנית הנרטיבית שאליה חזר המספר ויצק את סיפורו האישי על סיבוכיו הרגשיים.

אפשר לחלק את דמויות האב לכמה טיפוסים: האב השורד הפיקח, האב ששומר על תרבותו ועל מאפייני אישיותו הייחודיים מכל משמר מול הכוחות הדכאניים, והאב הגיבור הטרגי שרוחניותו הייתה חשובה מעולם החומר. כל אחד מהטיפוסים נושא אתו מטענים רגשיים שונים, אבל במבט מלמעלה כולם משרתים 'דיאלוג מעצים'. דיאלוג זה כאילו נשא אתו חומרי בניין סימליים מצד לצד. הוא בנה את דמות האב ובד בבד את דמות ה'עצמי' תוך כדי הטמעה של רכיבים סובייקטיביים הבאים לידי ביטוי בסיפור, באישיות האב ובאישיות המספר: יזמות, גמישות, חוזק פנימי ואינדיווידואליזם, לעתים עקשנות ומידות כמו יושר של אדם המסרב להכפיף את ערכיו.

קשה שלא לשים לב לדמיון בין ערכים ורכיבי אישיות אלה ובין דגמי ה'עצמי' המערבי הגברי, בייחוד בגרסתם בדור האחרון, שמכונה לעתים 'נאו-ליברלי'. אפשר לתהות מה לגברים יהודים וערבים שעוצבו וגדלו בארצות המזרח בעשורים הראשונים של המאה ה-20 ולדגם 'עצמי' זה.²⁵ המפתח הפרשני שאציע מתרחק מקביעה אתנוגרפית בדבר אופיים של 'המזרחים' או 'הערבים', ודאי איננו עוסק בכירור אופיין של דמויות שאפשר לגשת אליהן רק דרך הסיפור שמספרים ילדיהן. במילים אחרות אין אנו עוסקים כלל באבות כאנשים בשר ודם, אלא אך ורק במלאכתו של העורך, הלוא הוא בנם או בתם, ובתבנית הנרטיבית שסיפורם נוצק לתוכה.

מאפיינים אלה – ערכים, נטיות אופי, אופני התמודדות עם העולם – חזרו והועלו על נס בידי הוגים בני דורנו כחלק מהאופן שבו הפרט מבקש למצוא את עצמו בעולם העיסוקים של המודרניות המאוחרת בתחום העיסוקים שנחשבים כאופייניים למעמד הבינוני הרחב והמגוון של שלהי המאה ה-20 ותחילת המאה ה-21. אנתוני גידנס ואולריך בק, כל אחד בדרכו ועם דגשיו, אפיינו את הכוח המעצב של המודרניות המאוחרת ואת התביעה הבלתי מתפשרת שהיא מציבה לאדם לעצב ולחזור ולעצב את דמות עצמו ברפלקסיה חוזרת ונשנית של עיבוד התנסות והכנה להתנסות הבאה בשוק העבודה, בהשוואה לקבוצות חברתיות 'שייכות', במוסד המשפחה ועוד (Beck 2004; Giddens 2004).²⁶

אכן, בין המחקרים שעסקו בסובייקטיביות של מזרחים וערבים במעמד הבינוני החדש נמצאו לאחרונה כמה ממצאים התואמים את הקביעה שמרכיבים של 'עצמי' מערבי אופייני למודרניות המאוחרת (או 'נאו-ליברליזם') נטמעו בהם בעצמה רבה. לפי מחקרים אלה

25 אבות מעטים בסיפורים, ורק בסיפורי היהודים, עברו הבניית 'עצמי' באחד ממוסדות ההשכלה המערבית כמו של רשת אליאנס והגיעו לישראל כמי שכבר 'התמערבו', לפחות בעיני עצמם ותרבותם, למשל, יהודי עיראק, ראו 7: Khazzoom 2008.

26 במחקר הביקורתי, דגם ה'עצמי' המערבי האוניברסאלי של גידנס ובק נתפס כחלק מדגם ה'עצמי' המערבי הגברי הדומיננטי, כלומר, בעצמו כמכשיר בתוך יחסי הכוחות המבניים. לא אוניברסלי אלא יחסי, היסטורי ובעל שורשים מעמדיים-מגדריים ואף אתניים מובהקים, ראו: Skeggs 2004: 52-57.

הולכים ונפוצים במעמד בינוני מזרחי וערבי ערכים מוצהרים כמו תפיסות מריטוקרטיות או פרקטיקות של הטמעת שאיפות אינדיווידואליסטיות להצלחה והתמקמות מעמדית בבחור או בבחורה שהמשפחה המזרחית או הערבית מממנת את לימודיו במוסד להשכלה גבוהה (הישראלי 2016; שושנה 2006; Mizrachi 2013).

מנקודה זו אפשר להמשיך ולשאול: האם לפנינו תופעה היסטורית-חברתית רחבה של אינדיווידואליזם גורפת שחוצה את גבולות העולם המערבי ומגיעה לחברה הישראלית כחלק מתופעות הגלובליזציה, ובתוכה התפשטות דגמי 'עצמי' בעלי אופי 'נאו-ליברלי', באופן שמממש במידה רבה את תפיסותיהם של בק וגידנס?

ראשית, יש לעמוד על ההבדל היסודי בין התפיסות של בק וגידנס ובין הממצאים במאמר זה. בק וגידנס (במיוחד האחרון) תופסים באופן ליניארי כמעט הכרחי את תהליכי האינדיווידואליזם. הזהויות הקולקטיביות, ובהן הזהויות המעמדיות (ולא כל שכן מעמדיות-אתניות), אינן צפויות, לשיטתם של גידנס ובק, לעמוד בכוחם המפרק של תהליכי האינדיווידואליזם. הממצאים שהובאו במאמר זה אכן מרמזים על השפעה או על חלחול של רכיבי סובייקטיביות מערבית אינדיווידואלית, אך טעות תהיה לפרשן כפירוק של זהויות קולקטיביות. דומה שהן דווקא בנות מחדש תבניות נרטיביות קולקטיביות ומשתלבות בעיצוב של זיכרון אישי-קולקטיבי.

חשוב להבחין בין רבדים שונים של הצגת ה'עצמי' והבנייתו. מזרחים או ערבים במעמד הבינוני החדש יכולים לחוש ולהצהיר על עצמם כמי שיצאו ממעמד הפועלים האתני והיו לאינדיווידואלים משוחררים, ולאמץ את האתוס השולט במעמד הבינוני הישראלי, קרי זהות מערבית גלובלית. אולם נראה שאין הדבר גורר בהכרח התפרקות של הגבולות הסימליים או התפוררות של מבנה יחסי הכוח. הגבולות הסימליים המגדירים קבוצות יכולים לחזור ולהיבנות דווקא על הבסיס הסובייקטיבי החדש תוך כדי הגדרה מחדש של גבולות הדומות והשוני.

זהו, בניסוח אחר, הכיוון שנסים ליאון ואורי כהן (ליאון וכהן 2008) הובילו אליו בטענתם על היותו של 'מעמד בינוני מזרחי' חדש. הממצאים שמתוארים במאמר תומכים באפשרות של התהוות זהות אתנית-מעמדית חדשה, כלומר, שתי זהויות של שתי תצורות אתניות-מעמדיות חדשות המבוססת על סובייקטיביות שבתוכה קיים יסוד מכונן: סיפור ה'עצמי' ודמויות ההורים. סובייקטיביות זו, כך נראה, התאימה עצמה במידה רבה לאתגרי שוק העבודה האופייני לעיסוקי מעמד בינוני בשלהי המאה ה-20, או למה שאפשר לכנות 'המצב הנאו-ליברלי'.

זהות אתנית-מעמדית חדשה זו שונה במהותה מטענות כמו טענת ההיטמעות הדכאנית במעמד הבינוני שכונתה לעתים 'השתכנות', אם בניסוחה אצל אבי שושנה כאופורטוניזם סימבולי של רוב בוגרי הפנימייה למחוננים (שושנה 2006), ואם בניסוחה אצל אורי שוורץ כמופע שיחני שנובע מהיסודות האוריינטליסטיים של תרבות המעמד הבינוני האשכנזי (שוורץ 2014: 105). המזרחים והערבים²⁷ המוביליים מופיעים בתיאור זה כיוזמים-פועלים

27 ספרו של עאדל מנאע (2017), הפרויקט ההיסטורי האישי שעשה, יכול להיחשב כתואם את הטענה הזאת, שכן מנאע הוא היסטוריון בעל מעמד באקדמיה הישראלית אשר פנה לחקור את דור הוריו.

(agents) במובן הסימלי בלי לייחס להם אידיאליזציה. הם עברו תהליכי מוביליות, אך עשו זאת כחלק מתופעה רחבה, גם אם כל אחד ואחת מהם תופסים את מסעם כמסע אינדיווידואלי.

תערובת זו של זהות אתנית-מעמדית חדשה של מי שעלו למעמד הבינוני ממעמד הפועלים האתני המשלבים מרכיבים אינדיווידואליסטיים וערכים מריטוקרטיים נמצאה גם במחקרים אמריקניים מהדור האחרון שעסקו באפרו-אמריקנים ובמקסיקנים-אמריקנים שהצליחו להשתלב במעמד הבינוני ה'לבן' האמריקני. הקבוצות המוביליות – מקסיקנים ואפרו-אמריקנים, כמו המזרחים והערבים במקרה שלפנינו – הראו עד כמה ייחודית ומקורית התוצאה של תהליכי המוביליות שאינם נעים במסלול ליניארי של תהליך אינדיווידואליזציה כביכול מוכתב מראש.

לא רק שהזהות הקולקטיבית אינה מתפרקת, אלא במובן מסוים היא מתחזקת. לאפרו-אמריקנים במעמד הבינוני יש תודעה היסטורית עמוקה של זהות אתנית משותפת עם אפרו-אמריקנים שנותרו במעמד הפועלים, ונטייה מובהקת לבחור להישאר בשכונות שלהם שהיו למגוונות מבחינה מעמדית (Pattillo 2013;²⁸ Lamont 2000; Lacy 2007).²⁹ אצל מקסיקנים-אמריקנים מוביליים, טוענת ג'ודי ואייחו (Vallejo 2012), תהליך המוביליות לא הוביל להיטמעות תרבותית במעמד הבינוני הלבן במסגרת דגם ה'היטמעות המקוטעת' אלא דווקא ל'תרבות של מיעוט מובילי' (Minority Culture of Mobility) במעמד הבינוני.³⁰ נשאלת השאלה אם אפשר לקבוע חד-משמעית שנוצרה תצורה אתנית-מעמדית חדשה 'לעצמה' ו'בשביל עצמה'. לטעמי השכנוע בקיומה הנבדל של תצורה אתנית-מעמדית חדשה – בין שתוגדר כ'מיעוט מובילי' או כ'מעמד בינוני מזרחי או ערבי' – איננו עניין

הוא מעיד כי התמונה המצטיירת של קרבנות בדור ההורים (דור הנכבה) היא שהגיעה אותו לחוקר את חיי היום-יום שלהם. בסופו של חשבון, הפרויקט ההיסטורי המונומנטלי של מנאע הוא פרויקט של הפיכת דור ההורים מקרבנות ל'שורדים'. במיוחד נכון הדבר בנוגע לאבות. המהלך כולו, אם כך, מזכיר את התבניות הנרטיביות שהתגלו בסיפורי החיים של בני ובנות הדור השני, דור המוביליות, אשר מנאע ללא ספק משתייך אליו.

28 מישל למונט חקרה מה שהיא כינתה 'מעמד נמוך' לבן ושחור, אך במושג 'מעמד נמוך' נכללו גם סוכנים ופקידים שנחשבים כאן מעמד בינוני נמוך. חקירתה של למונט הראתה ממצאים דומים בנוגע למרכיבי ה'עצמי' והסובייקטיביות של השחורים המערבים וזהות קולקטיבית כל-שחורה עם ייצוגי עבר ועם מרכיבים מריטוקרטיים מובהקים ואימוץ של אתיקת עבודה תובענית.

29 מארי פטיליו חקרה שכונות ב'חגורה השחורה' שסביב שיקגו ובה מתקיים מגוון מעמדי לצד הומוגניות אתנית 'שחורה'.

30 קתרין נקרמן הציעה את המושג 'תרבות של מיעוט מובילי' כדגם שבא להחליף את הדגם הדומיננטי משנות השישים והשבעים אשר מכונה 'מודל ההיטמעות המקוטעת' והתפרסם בעקבות כתביו של אלחנדרו פורטס (Portes). לפי פורטס, בני הקבוצה האתנית הפועלית נידונים למעין סלקציה בין מי שמצליח בתהליך המוביליות ונטמע במעמד הבינוני הלבן ובין מי שמפתח זהות ייחודית נפרדת וכחלק מכך נותר מאחור בקבוצה אתנית מסומנת. ראו: Neckerman and Lee 1999; Portes and Rumbaut 2001; Vallejo 2012.

של כן או לא נחרץ ברוח פוזיטיביסטית. קביעה כזו צריכה להישען על צבר של מחקרים אמפיריים מסוג המחקר הזה. קיומה של ישות אתנית-מעמדית צריך להוכיח את יכולתו להסביר תופעות מגוונות. יש לטעמי חשיבות רבה ואף מכרעת לאיתור דפוסי התנהגות קולקטיבית, בייחוד בספרה הפוליטית המקומית או הארצית, המצביעים על מודעות מעמדית במובן הפרקטי (class awareness).³¹

הממצאים הסימליים שהובאו כאן מחזקים את אפשרות קיומן של 'עלילות מפתח של תרבות', דהיינו תבניות נרטיביות נפוצות של סיפורים שהם סיפורי יסוד שעליהם נוצקות וריאציות שונות, ואשר מהם נשקפת תפיסת חיים 'ראויים' בחברה ובזמן נתונים (ספקטור-מרזל ותובל-משיח 2010: 67). 'עלילות מפתח' כאלה יכולות להתגלגל בשרשרת סימלית חבויה ברמות שונות עד לספירה הפוליטית.³² זהו כיוון מחקר פורה ומרתק המחייב חידוד נוסף של מושגים וכלי מחקר.

רשימת המקורות

- אבורביעה-קווידר, סראב, 2017. זהות מעמדית בהתהוות: פרופסינוליות פלסטיניות בנגב, מאגנס, ירושלים.
- אדוט, רם יהושע, 2018. 'הכל בעצמי, כמעט! הבניית "עצמי-עובד" בקרב ערבים ומזרחים במהלך מוביליות למעמד הבינוני: מקרי מבחן - בית צפאפא וגילה בירושלים', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע.
- אלוש-לברון, מירב, 2008. 'הזיכרון המזרחי והדומיננטה הצינונית: קולות מן השוליים בקולנוע תיעודי עכשווי', ישראל, 14, עמ' 127-150.
- אמיר, שמואל, 1987. התפתחות הפרשי השכר בין גברים יהודים מארצות מוצא שונות בשנות השבעים (סקר בנק ישראל, 63), בנק ישראל, מחלקת המחקר, ירושלים, עמ' 43-64.
- בירנבוים-כרמלי, דפנה, 2000. צפונים: על מעמד בינוני ישראלי, מאגנס, ירושלים.
- ברנשטיין, דבורה, 1987. 'המשרתת, העוזרת ועובדת הניקיון: התפתחויות בעבודת הניקיון בחברה הישראלית', מגמות, ל, עמ' 7-20.
- גרא, רמסיס (עורך), 2018. ספר החברה הערבית בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.

31 'מודעות מעמדית' הוא אחד המושגים הפוריים שנטבעו על ידי אנתוני גידנס בגלגולים מוקדמים יחסית של התפתחותו כהוגה. המושג מציע מדרג של מודעות קולקטיבית לקיומה של תצורה מעמדית (ובתוך כך, במשמע, אתנית-מעמדית), מעבר ל'תודעה המעמדית' הידועה מדברי ימי ההגות המרקסיסטית אשר מחברת בין מעמד 'לעצמו' ובין מעמד 'בשביל עצמו', Giddens 1991: 201-203.

32 ראו ניתוחו של דני פילק את הפופוליוזם הישראלי, וספציפית הפופוליוזם הימני הליכודי-מזרחי. פילק מציע, בהשראת הגות גרמשיאנית, תפיסה מורכבת המתייחסת לאופן שבו נוצרת הגמוניה סביב תנועה פוליטית תוך כדי 'היבור' (articulation) של כמה עמדות סובייקט. פילק מדגיש כי לאחר התפרקות ההגמוניה של תנועת העבודה נוצרו כמה פרויקטים חלופיים, וביניהם אפשר לזהות את הפופוליוזם של בגין שמכיל בתוכו עמדות סובייקט מזרחיות. פילק 2006: 15-19, 87-125.

- דגן-בוזגלו, נטע ואתי קונור-אטיאס, 2013. **הרובד הבינוני בישראל, 1992-2010: תמונת מצב**, מרכז אדוה, תל אביב.
- דהן, מומי, 2013. **האם כור ההיתוך הצליח בשדה הכלכלי?**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- הישראלי, אדם, 2016. **'משפחה כסוכן של שינוי חברתי: הון משפחתי במבט השוואתי'**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- הנדלמן, דון, 1998. **'עסקאות ביורוקרטיות: התפתחות יחסי פקיד-לקוח בישראל'**, בתוך: אורית אבוהב ואחרים (עורכים), **ישראל: אנתרופולוגיה מקומית**, צ'ריקובר, תל אביב, עמ' 193-246.
- חידר, עזיז, 1985. **'דפוסי יזמות כלכלית בכפר הערבי בישראל'**, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- _____, 2019. **'צמיחתו וגיבושו של מעמד הביניים הערבי'**, **מנבררמה**, כתב עת אינטרנטי. <http://forum.vanleer.org.il> (אוחזר בדצמבר 2019).
- חזק, הרצל ובלפור חזק, 1999. **'אבות ובנים לנוכח משבר העלייה לארץ'**, **בשדה חמ"ד**, 42, כתב עת אינטרנטי, http://www.daat.ac.il/he-il/kitveyet/bisde_hemed/mashber.htm (אוחזר בדצמבר 2019).
- יערי-יוכטמן, אפרים, 1986. **'יזמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל'**, **מגמות**, כט, 7, עמ' 393-412.
- ישיב, ערן וניצה קסיר (קלינר), 2012. **נשים ערביות בשוק העבודה: מאפיינים וצעדי מדיניות**, סדרת מאמרים לדין, בנק ישראל, ירושלים.
- כהן, אורי, 2019. **'"השכלה גבוהה לישראל השנייה": שניאור ליפסון והקמת האוניברסיטה הפתוחה, 1970-1976'**, **עיונים**, 31, עמ' 59-7.
- כהן, ינון, יצחק הברפלד וטלי קריסטל, 2013. **'מזרחים, אשכנזים ו"מעורבים": פערי השכלה בקרב יהודים ילידי ישראל'**, בתוך: יוסי יונה, נסים מזרחי ויריב פניגר (עורכים), **פרקטיקה של הבדל בשדה החינוך בישראל: מבט מלמטה**, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים, עמ' 36-58.
- כרמי, שולמית והנרי רוזנפלד, 1979. **'ניכוס אמצעים ציבוריים ומעמד בינוני תוצר המדינה'**, **מחברות למחקר ולביקורת**, 2, עמ' 43-84.
- לוי, אריה, 1994. **'שמונה עשרה שנים של מבחן סקר כיתה ח: קורותיו, השפעתו וגורמים שתרמו לביטולו'**, **דור לדור**, ז, עמ' 9-88.
- לוסטיק, איאן, 1985. **ערבים במדינה היהודית: שליטת ישראל במיעוט לאומי** (תרגם א' גרינגרד), מפרש, חיפה.
- ליאון, נסים ואורי כהן, 2008. **'לשאלת המעמד הבינוני-המזרחי בישראל'**, **אלפיים**, 32, עמ' 83-101.
- _____, 2011. **מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965-1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים.
- למ"ס, 2008. **מפקד אוכלוסין - פרופיל על בסיס יישובים**, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים. https://old.cbs.gov.il/census/census/pnimi_sub2_profiles.html?id_topic=11&id_subtopic=1&id_subtopic2=1 (אוחזר בדצמבר 2019).
- _____, 2018. **'רשויות מקומיות לפי סדר עולה של הממד החברתי-כלכלי 2015** (2018), הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, ירושלים. <https://www.cbs.gov.il/he/mediarelease/>
- _____, 2019. **doelib/2018/351/24_18_351t1.pdf** (אוחזר בדצמבר 2019).

- מנאע, עאדל, 2017. נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנתרו בחיפה ובגליל, 1956-1948, מכון ון ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים.
- נגר-רון, סיגל, 2012. "סבלנו, עד ש... לאט לאט... והיינו אומרים, ברוך השם. לא קיללנו, אהבנו את המדינה": סיפורה של מהגרת יהודיה מעיראק, סוגיות חברתיות בישראל, 14, עמ' 34-64.
- נהון, יעקב, 1984. מגמות בתעסוקה: הממד העדתי 1958-1981, מיקומם של בני עדות המזרח במערכות חברתיות-כלכליות בישראל, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- _____, 1987. דפוסי התרחבות ההשכלה ומבנה הזדמנויות התעסוקה: הממד העדתי, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
- סבירסקי, שלמה, 1981. 'לא נחשלים אלא מנוחשלים': מזרחים ואשכנזים בישראל, ניתוח סוציולוגי ושיחות עם פעילים ופעילות, מחברות למחקר ולביקורת, חיפה.
- _____, 1990. הינוך בישראל: מחוץ המסלולים הנפרדים, ברירות, תל אביב.
- סבירסקי, שלמה ודבורה ברנשטיין, 1980. 'מי עבד במה, עבור מי ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית', מחברות למחקר ולביקורת, 4, עמ' 120-147.
- סבירסקי, שלמה ושרה קציר, 1978. 'אשכנזים ומזרחים - יחסי תלות בהתהוות', מחברות למחקר ולביקורת, 1, עמ' 21-59.
- ספקטור-מרזל, גבריאלה, 2011. 'המחקר הנרטיבי כפרדיגמת מחקר פרשנית', שבילי מחקר, 17, עמ' 63-72.
- ספקטור-מרזל, גבריאלה ורבקה תובל-מישח, 2010. מחקר נרטיבי: תיאוריה, יצירה ופרשנות, מכון מופ"ת ומאגנס, ירושלים.
- פילק, דני, 2006. פופוליום והגמוניה בישראל, רסלינג, תל אביב.
- צפדיה, ארז, 2005. 'במסווה הפרטה וקהילתיות: עמדה ביקורתית כלפי שיח ליברלי בנושא קהילות מגורים חדשות בישראל', דין ודברים, ב, עמ' 141-168.
- רבינוביץ, דני וח'אולה אבו בקר, 2002. הדור הזקוף, כתר, ירושלים.
- רכס, אלי, 1993. המיעוט הערבי בישראל: בין קומוניזם ללאומיות ערבית 1965-1991, מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
- שוורץ, אורי, 2014. "עיראקים אשכנזים מאד": על אותנטיות, גבולות מעמדיים והמטפוריקה של השפה האתנית בישראל, תיאוריה וביקורת, 43, עמ' 103-130.
- שוחט, אלה, 2001. זיכרונות אסורים והרהורים גלותיים: קולומבוס, פלסטין ויהודים ערבים, פינת קדם לספרות והמחברת, תל אביב.
- שושנה, אבי, 2006. 'ביוגרפיות אלטרנטיביות: על הבניות מחדש של העצמי בקרב "מחוננים טעוני טיפוח" בישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- שנהב, יהודה וחנן חבר, 2004. 'מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי', בתוך: יהודה שנהב (עורך), קולוניאליות והמצב הפוסטקולוניאלי, הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר בירושלים, ירושלים, עמ' 189-200.
- ששון-לוי, אורנה ואבי שושנה, 2014. 'השתכנוות: על פרפורמנס אתני וכישלוננו', תיאוריה וביקורת, 42, עמ' 71-97.
- Abutbul-Selinger, Guy, 2018. 'Invisible Boundaries within the Middle Class and the Construction of Ethnic Identity', *Identities*, pp. 1-19. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1070289X.2018.1520448> (retrieved: November 2019).

- Beck, Ulrich, 2004. 'The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization', in: Idem, Anthony Giddens and Scott Lash (eds.), *Reflexive Modernization: Politics, Aesthetics and Tradition in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Browne, Kath, 2005. 'Snowball Sampling: Using Social Networks to Research Non-heterosexual Women', *International Journal of Social Research Methodology*, 8, pp. 47-60.
- Bruner, Jerome, 2004 (1987). 'Life as Narrative', *Social Research*, 71, 3, pp. 691-710.
- Cohen, Yinon and Noah Lewin-Epstein, 2018. 'Ethnic Origin and Identity in the Jewish Population of Israel', *Journal of Ethnic and Migration Studies*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/1369183X.2018.1492370> (retrieved: November 2019).
- Cohen, Yinon, Noah Lewin-Epstein and Amit Lazarus, 2019. 'Mizrahi-Ashkenazi Educational Gaps in the Third Generation', *Research in Social Stratification and Mobility*, 59, pp. 25-33.
- Crompton, Rosemary, 2006. *Employment and the Family: The Reconfiguration of Work and Family Life in Contemporary Societies*, Cambridge University Press, Cambridge, UK.
- Giddens, Anthony, 1991. 'Structuration Theory: Past, Present and Future', in: Christopher G. A. Bryant and David Jary (eds.), *Giddens' Theory of Structuration: A Critical Appreciation*, Routledge, London, pp. 201-221.
- _____, 2004. 'Living in a Post-Traditional Society', in: Ulrich Beck, idem and Scott Lash (eds.), *Reflexive Modernization: Politics, Aesthetics and Tradition in the Modern Social Order*, Polity Press, Cambridge, UK.
- Goldthorpe, H. John, Meir Yaish and Vered Kraus, 1997. 'Class Mobility in Israeli Society: A Comparative Perspective', *Research in Stratification and Mobility*, 15, pp. 3-28.
- Haberfeld, Yitzhak, 2009. 'Group-based Differences in Intra-generational Earnings Mobility in Israel', *Research in Social Stratification and Mobility*, 27, pp. 79-91.
- Herzog, Hanna, 2004. "'Both an Arab and a Woman": Gender, Racialized Experiences of Female Palestinian Citizens of Israel', *Social Identities*, 10, pp. 53-82.
- Khazzoom, Aziza, 2008. *Shifting Ethnic Boundaries and Inequality in Israel or How the Polish Peddler Became a German Intellectual*, Stanford University Press, Stanford, CA.
- Kraus, Vered and Yuval Yonay, 2000. 'The Power and Limits of Ethnonationalism: Palestinians and Eastern Jews in Israel, 1974-1991', *British Journal of Sociology*, 51, pp. 525-551.
- Lacy, Karyn R., 2007. *Blue-Chip Black: Race, Class and Status in the New Black Middle Class*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Lamont, Michéle, 2000. *The Dignity of Working Men*, Russel-Sage Foundation, Harvard University Press, Cambridge, MA.

- Lawler, Steph, 2000. *Mothering the Self: Mothers, Daughters, Subjects*, Routledge, London.
- Lewin-Epstein, Noah and Moshe Semyonov, 1986. 'Ethnic Group Mobility in the Israeli Labor Market', *American Sociological Review*, 51, 3, pp. 342-352.
- Mizrachi, Beverly, 2013. *Paths to Middle-Class Mobility among Second-Generation Moroccan Immigrant Women in Israel*, Wayne State University Press, Detroit, MI.
- Neckerman, Kathryn M., Prudence Carter and Jennifer Lee, 1999. 'Segmented Assimilation and Minority Culture of Mobility', *Ethnic and Racial Studies*, 22, 6, pp. 945-965.
- Noy, Chaim, 2008. 'Sampling Knowledge: The Hermeneutics of Snowball Sampling in Qualitative Research', *International Journal of Social Research Methodology*, 11, pp. 327-344.
- Pattillo, Mary, 2013. *Black Picket Fences: Privilege and Peril among the Black Middle Class*, University of Chicago Press, Chicago, IL.
- Portes, Alejandro and Rubén G. Rumbaut, 2001. *Legacies: The Story of the Immigrant Second Generation*, University of California Press, Berkeley, CA.
- Romann, Michael and Alex Weinberg, 1991. *Living Together Separately: Arabs and Jews in Contemporary Jerusalem*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Rosenhek, Zeev, 2003. 'The Political Dynamics of a Segmented Labour Market: Palestinian Citizens, Palestinians from the Occupied Territories and Migrant Workers in Israel', *Acta Sociologica*, 46, pp. 231-240.
- Sa'di, Ahmad H., 2004. 'Incorporation without Integration: Palestinian Citizens in Israel's Labor Market', in: Moshe Semyonov and Noah Lewin-Epstein (eds.), *Stratification in Israel: Class, Ethnicity and Gender, Studies of Israeli Society*, 10, Routledge, New Brunswick, NJ.
- Savage, Mike, 2019. *Social Class in the 21st Century*, Pelican Books, London.
- Scott, Sara and Sue Scott, 2000. 'Our Mother's Daughters: Autobiographical Inheritance through Stories of Gender and Class', in: Tess Cosslett, Celia Lury and Penny Summerfield (eds.), *Feminism and Autobiography: Texts, Theories, Methods*, Routledge, London, pp. 128-140.
- Shalev, Michael, 2006. *Inequality and the State of Israel: Implications of the Social Services as an Employer* (Discussion Paper No. 06.06), The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Jerusalem.
- Shavit, Yossi, 1990. 'Segregation, Tracking, and the Educational Attainment of Minorities: Arabs and Oriental Jews in Israel', *American Sociological Review*, 55, pp. 115-126.
- Skeggs, Beverley, 2004. *Class, Self, Culture*, Routledge, London.
- Standing, Guy, 2011. Bloomsbury Academic online publication, pp. 1-25. <https://www.bloomsburycollections.com/book/the-precariat-the-new-dangerous-class/>

- Thompson, Edward P., 1968. *The Making of the English Working Class*, Penguin Books, Harmondsworth, UK.
- Tyree, Andrea, Moshe Semyonov and Robert W. Hodge, 1979. 'Gaps and Glissandos – Inequality, Economy Development, and Social Mobility in 24 Countries', *American Sociological Review*, 44, 3, pp. 410-424.
- Vallejo, Jody Agius, 2012. *Barrios to Burbs – The Making of the Mexican American Middle Class*, Stanford University Press, Stanford, CA.